

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KMÜ EFAD)

Karamanoğlu Mehmetbey University Journal of Literature Faculty

E-ISSN: 2667 – 4424

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/efad>

Tür: Araştırma Makalesi
Kabul Tarihi: 29 Mayıs 2022

Gönderim Tarihi: 14 Nisan 2022
Yayımlanma Tarihi: 15 Haziran 2022

Atf Künyesi: Satı, İ. (2022). Erkân-ı Erbaa: 30 Mayıs 1876 Bürokratik Darbesi'nin Organizatörleri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 62-86.

DOI: <https://doi.org/10.47948/efad.1103753>

ERKÂN-I ERBAA: 30 MAYIS 1876 BÜROKRATİK DARBESİ'NİN ORGANİZATÖRLERİ

İbrahim SATI*

Öz

Sultan Abdülaziz'in hükümdarlığının son yıllarında sık sık sadrazam ile vükela değişikliği yaşandı ve Balkanlarda isyanlar görüldü. Tanzimat hareketinin gereği olan reformların devam ettirilmemesi Yeni Osmanlı muhalefetine doğurdu, kendisinin yerine alternatifler aranmasına yol açtı. Hem Abdülaziz'e karşı şahsi hınçları hem de devletin içinde bulunduğu kötü vaziyetin ortadan kaldırılmasını Abdülaziz'i devirmekte gören Erkân-ı Erbaa adlı dördü komite teşekkül etti. Karakter yapıları itibari ile birbirine benzemeyen ancak Abdülaziz'i devirme emelinde birleşen bu zevat, iktidar değişim aracı olarak darbeyi yeniden gündeme taşıdı. Medrese talebelerinin ayaklanması ile Seraskerliğe Hüseyin Avni Paşa, Meclis-i Vükelâ üyeliğine Midhat Paşa, Sadarete Mehmed Rüşdü Paşa, Şeyhülislamığa ise Hayrullah Efendi getirildi. Bu durum devlette bürokratik olarak önemli mevkilere kavuşmuş olan Erkân-ı Erbaa'ya darbe emellerine ulaşmak için büyük bir fırsat verdi. Nitekim bu makamlara gelmelerinden on sekiz gün sonra tertipledikleri darbe ile Abdülaziz tahttan indirildi ve yerine Veliâht Murad padişah yapıldı. Erkân-ı Erbaa darbe konusunda hemfikir olsa da devlet yönetimi konusunda farklı düşüncelere sahipti. Bu görüş ayrılığı tahta geçirdikleri V. Murad'ın hastalığı ile birleşince siyasî ve idarî istikrarsızlık meydana geldi. Bu cümleden olarak darbe eyleminin tabiatı gereği, ortaya çıkan iktidar paylaşımı ve idarî düzenin yeniden kurulma meselesi beraberinde siyasî bir kargaşa meydana getirdi. Öte yandan 30 Mayıs 1876 Darbesi'nin bürokratik elit diye nitelendirilen Erkân-ı Erbaa tarafından başarılmış olması yakın dönem siyasî tarihimizde yaşanacak darbe hareketlerine ilham ve cesaret verecek kötü bir geleneği başlattı. Çalışmanın temel referans noktasını Abdülaziz'i deviren Erkân-ı Erbaa'nın kimler olduğu, darbe eylemine neden kalkıştıkları, bu eylemi nasıl gerçekleştirdikleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda Erkân-ı Erbaa'nın kendileri ve darbe eylemine kalkışma nedenleri hakkında farklı görüşlere yer verilerek bir sentez geliştirildi. Makale sonucunda elde edilen bulgulara göre, 30 Mayıs 1876 Bürokratik Darbesi'nin Osmanlı Devleti'nde meydana gelen darbeler arasında benzer özellikler taşıdığı tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: Erkân-ı Erbaa, Sultan Abdülaziz, darbe/hal', fetva.

Erkan-i Erbaa: Organizers of the 30 May 1876 Bureaucratic Coup

Abstract

In the last years of Sultan Abdulaziz's reign, there were frequent changes in grand viziers and ministers, and rebellions were observed in the Balkans. The failure to continue the reforms required by the Tanzimat movement appeared the New

* Doktora Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Karaman/Türkiye. E-Posta: ibrahimsati42@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0825-0296>.

** Bu makale, Prof. Dr. Mehmet Mercan'ın danışmanlığında yazılan “*Sultan V. Murad'ın Hayatı ve Kısa Saltanatı (1840-1904)*” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Ottoman opposition, which led to the search for alternatives to replace himself. A four-party committee called Erkan-i Erbaa was formed, which saw both the personal resentments against Abdulaziz and the elimination of the state's bad situation in overthrowing Abdulaziz. Dissimilar in character, but united in the desire to overthrow Abdulaziz, this person brought the coup to the agenda again as a means of power change. With the uprising of the madrasa students, Huseyin Avni Pasha was appointed as seraskier, Midhat Pasha as a member of the council of ministers, Mehmed Rusdu Pasha as the grand vizier, and Hayrullah Efendi as the sheik al-Islam. This situation provided a great opportunity for Erkan-i Erbaa, who had gained bureaucratically important positions in the state, to achieve their coup ambitions. Eighteen days after they came to these authorities, Abdulaziz was dethroned with the coup they organized and Crown Prince Murad was made sultan in his place. Although Erkan-i Erbaa agreed with the coup, they had different opinions on state administration. When this difference of opinion combined with the illness of Murad V, whom they enthroned, political and administrative instability occurred. In this context, the issue of power-sharing and re-establishment of the administrative order, which emerged as a result of the nature of the coup act, brings political turmoil. On the other hand, the success of the 30 May 1876 Coup by Erkan-i Erbaa, who is described as the bureaucratic elite, started a bad tradition that will inspire and encourage the coup movements in our recent political history. The main reference point of the study is who the Erkan-i Erbaa, who overthrew Abdulaziz, was, why they attempted the coup, and how they carried out this action. In this context, a synthesis was developed by referring to different opinions about Erkan-i Erbaa themselves and the reasons for the coup attempt. Conforming to the findings obtained as a result of the article, it was determined that the Bureaucratic Coup of 30 May 1876 had similar characteristics to the coups that took place in the Ottoman State.

Keywords: Erkan-i Erbaa, Sultan Abdulaziz, coup/dethrone, fatwa.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde isyanlar ve darbeler tarihinin başlangıcı Fatih'in ilk padişahlığında meydana gelen 1446 Buçuktepe isyanıdır. Bu olayın ardından devletin son zamanlarına kadar birçok isyan ve darbe eylemi yaşanmıştır. Osmanlı hükümdarları arasında neredeyse isyan ile yüzleşmeyen padişah yok denecek kadar azdır. Taht değişikliği ile sonuçlanmayanlar bir yana padişahlarından 12'sinin darbe ile tahtını yitirmiş olması bu gerçeği yansıtmaması bakımından önemlidir (Afyoncu ve diğ., 2010: 6)¹. Darbelerin sebepleri arasında genel olarak “*askeri ve ekonomik alandaki başarısızlıklar, saraydaki bölünmeler ve entrikaların önüne geçilememesi, yeniçeri isyanlarının kontrol edilememesi, halkın isteklerinin ihmal edilmesi*” gibi birçok ortak nokta bulunmaktadır (Kurtaran, 2017: 84).

Son dönem Osmanlı tarihine bakıldığında XVIII. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar 200 yılı aşan (1703-1909) tarihi süreçte 6 darbe hadisesi yaşandığı görülür. Ekber ve erşed sistemi ile Osmanlı saltanat usulü yeniden düzenlenmiş, ardından 1826'da darbelerin baş aktörü Yeniçeri Ocağı kaldırılmış olsa da bu düzenlemeler darbe olgusunu bertaraf etmeye yetmemiştir.

Bahsi geçen dönemde vuku bulan darbeler genel hatları ile sıralanacak olursa; Sultan II. Mustafa, Edirne Vak'ası olarak bilinen 1703 isyanı ile tahttan indirildi. Bu isyanda “*ordu, ulema, vezir, paşa kapıları ve payitaht sakinleri ile tüccarlar*” gibi birbirinden farklı gruplar rol oynadı. Bir üst kimlik tarafından tatbik edildiği anlaşılan darbeye adı geçen gruplar ortak bir amaç etrafında bir araya geldiler (Kurtaran, 2017: 115-116).

1730 Patrona Halil isyanı olarak anılan ayaklanmada III. Ahmed tahtını yeğeni I. Mahmud'a bırakmak zorunda kaldı. Bu olayın meydana gelmesinde Sadrazam İbrahim Paşa tarafından üst makamlardan azledilen bürokratik elitin etkisi yadsınamaz (Kurtaran, 2018: 43,60-62). Mâzul İstanbul Kadısı Arnavut Zülali Hasan Efendi ile Ayasofya Vaizi İspiri-zâde Ahmed Efendi darbenin organizatörleridir (Kurtaran, 2018: 50-51).

Boğaz yamakları tarafından Nizam-ı Cedid karşıtlığı üzerinden başlatılan Kabakçı Mustafa isyanı ile III. Selim tahtından indirilerek yerine yeğeni IV. Mustafa getirildi (1807). İsyanı organize edenler Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa ve Şeyhülislam Ataullah Efendi idi (Beydilli, 2009: 423,424; 2001:8).

“Ruşuk yârânı” olarak adlandırılan Abdullah Râmiz, Mehmed Tahsin, Mustafa Refik, Mehmed Said Galib ve Mehmed Emin Behiç Efendiler tarafından III. Selim'i yeniden tahta geçirmek için Alemdar

¹ “İsyân ve darbe ile tahtından indirilen padişahlar: II. Bayezid, II. Osman, I. Mustafa, Sultan İbrahim, IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Ahmed, III. Selim, IV. Mustafa, Sultan Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid.” Bk. Afyoncu ve diğ., 2010: 13.

Mustafa Paşa ikna edildi (Beydilli, 1989: 364). Fakat bu sırada III. Selim öldürüldüğü için tahttan zorla indirilen IV. Mustafa'nın yerine kardeşi II. Mahmud çıkartıldı (Beydilli, 1989: 365).

Konumuz olan 30 Mayıs 1876 darbesi, Osmanlı-Türk tarihi içinde modern² anlamda “darbe” kavramını tanımlayan ilk siyasi hareket olarak görülebilir. Çünkü bu darbe “*hem modern devlet yapısı içinde oluşturulmuş, hem başarıya ulaşmış bir tür rejim değişikliğine yol açmış olması bakımından Türkiye'nin sıklıkla maruz kalacağı bir geleneğin başlangıcı sayılabilir.*” (Eldem, 2017: 32).

İttihat ve Terakki Fırkası'nın hâkimiyetine bir tepki olarak (Özcan, 2007: 9) İstanbul'da, “Otuz Bir Mart Vak'ası” (13 Nisan 1909) adıyla tarihe geçen büyük bir isyan meydana geldi³. Selanik'ten gelen “Hareket Ordusu” tarafından ayaklanma bastırıldı. Yeşilköy'de bir araya gelen ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesine karar veren Meclis-i Millî üyeleri, emniyet sağlandıktan sonra 26 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'a gelerek Meclis-i Umûmî-i Milli adı altında yeniden toplandı (Küçük, 1986: 222-223). Yaşanan hadiselerden II. Abdülhamid'in sorumlu olduğunu gerekçe gösteren meclis, onu hal' etti ve yerine kardeşi Mehmed Reşad'ı tahta çıkardı (Özcan, 2007: 10).

Osmanlı Devleti'nde darbe/hal' süreci incelendiğinde bu meselede üç güç odağı hemen kendisini gösterir. İlki bürokratik rical olup bunlar, devlet kademelerinde belirli makam elde etmiş ya bu makamlarını korumak ya da ellerinden çıkan makamları geri kazanmak için organizatörlük yapan kişilerdir. Bu grup darbe için kamuoyu oluşturma, planlama ve el altından kullanılacak figüranları belirleme görevlerini üstlenmişlerdir. İkinci grup, askerlerden oluşmaktadır ve beyin takımının planladığı, olgunlaştırdığı darbe eylemini gerçekleştiren aktörlerdir. Diğer grup ise ilmiye ricalidir ki vuku bulan darbeyi meşru hale getiren belgeyi/fetvayı vererek darbenin amacına ulaşmasını sağlamışlardır. Dolayısıyla bir darbe hadisesinin aktörleri ve figüranlar belli idi ve herkes kendine düşen rolü oynuyordu.

Hal' kavramı hukukta “*iş başındaki devlet başkanını görevden uzaklaştırmak, ona yapılan biati bozmak*” anlamında kullanılır (Aydın, 1997: 218). Darbe kavramı ise sözlükte, “*Ülkede bir grup tarafından örgütlü bir biçimde silah zoruyla baskı kurularak veya seçim dışındaki demokratik usulleri kötüye kullanarak mevcut hükümeti istifa ettirme veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme işi*” olarak tanımlanır (<http://sozluk.gov.tr/>). Bu tarifler Osmanlı saltanat düzeni içinde yorumlanacak olursa meşru padişahın yerine aynı aileden henüz taht sırası gelmemişken, hanedanın başka bir mensubunu askeri yöntemler kullanmak ve bürokratik elit tarafından planlanıp desteklenmek suretiyle hal' etme olayı şeklinde izah edilebilir.

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından değişim ve dönüşümün hız kazandığı devir olması bir yana siyasî, askerî ve ekonomik gelişmeler itibarıyla de yoğun bir gündemi içermektedir. Ortaylı'nın ifadesi ile “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı”dır (2007). Bu “uzun yüzyıl” içinde de deyim yerindeyse “en uzun yıl” 1876'dır. Adı geçen sene için Davison, “üç padişahlı yıl” ifadesini kullanır (1963: 88-125). Zira bir yıl içinde üç padişahın saltanatı söz konusudur. Abdülaziz'in 15 yıllık saltanatının sonu, V. Murad'ın 93 günlük saltanatı, II. Abdülhamid'in hükümdarlığının ilk senesi 1876 yılına tesadüf etmektedir. Kısacası iki hal' ve iki cülus olayının yaşandığı 1876 yılı, “siyasî istikrarsızlığın” had safhada olduğu bir zaman dilimidir.

Bu çalışmada Sultan Abdülaziz'in 1876 bürokratik darbesi ile devrilmesi ve yerine V. Murad'ın başa geçirilmesi ele alındı. Konunun esas kapsam alanını ise Erkân-ı Erbaa'nın görüş, düşünce ve eylemleri perspektifinden adı geçen bürokratik darbe sürecinin değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Araştırma ile Osmanlı Devleti'nde genel darbe konjonktürü içerisinde 1876 bürokratik darbesinin yerinin tespiti amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda Erkân-ı Erbaa'nın Abdülaziz'in saltanatına karşı gelişen muhalefeti

² Alkan, bu darbeyi “*Türkiye tarihinin ilk modern darbesi*” olarak nitelendirir. Bk. 2017: vii.

³ Özcan, “Otuz Bir Mart Vak'ası”nın sebeplerini şöyle değerlendirmektedir: “*Orduda baş gösteren aşırı siyasallaşma, subaylar arasında yaşanan alaylı-mektepli çatışması ve alaylıların tasfiye edilmesi, II. Abdülhamid döneminin kadrolarının eski imtiyaz ve itibarlarını kaybetmeleri, bürokraside geniş çaplı bir tensikat ve tasfiyeye gidilerek İttihatçıların kendi kadrolarını iş başına getirmeleri, ilmiye mensuplarının tayin ve terfilerinde imtihan usulünün gündeme getirilmesi, İttihat ve Terakki ile Ahrar Fırkası mensuplarının iktidarı ele geçirme mücadeleleri, İttihatçıların, muhaliflerine hayat hakkı tanımayan baskıcı davranışları ve suikastlar, İttihatçıların kozmopolit yapıları, masonlukla suçlanmaları ve dine ve dinî geleneğe karşı tavırlarından duyulan rahatsızlıklar gibi gelişmelerdir.*” Bk. 2007: 11.

kullanarak devlette kritik makamlara nasıl kavuştukları, bu makamları kullanarak darbe sürecini nasıl yönettikleri ve emellerini nasıl hayata geçirdikleri ortaya konuldu. Konu, gayri meşru bir yöntem olan, işin sonunda genellikle lanetlenen ve aktörlerinden hesap sorulan darbe eyleminin, uygun ortam bulduğunda nasıl ortaya çıkacağını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu gayri meşru usule bel bağlayanların çeşitli gerekçeler ile her dönemde var olageldikleri bilinen bir gerçektir. Buna göre Erkân-ı Erbaa adlı darbe komitesini oluşturan kişilerin farklı karakter ve yönetim anlayışına sahip olmalarına rağmen darbe ortak noktasında buluştukları ve darbe eylemine kalkışmalarında Abdülaziz'e karşı şahsî meseleleri ile “devleti kurtarma ideallerinin” etkili olduğu düşünülmektedir.

Bu çerçevede “Erkân-ı Erbaa: 30 Mayıs 1876 Bürokratik Darbesinin Organizatörleri” adlı çalışmada üç bölüm esas alınarak konu incelendi. İlk bölümde Sultan Abdülaziz'in yönetimine karşı yükselen muhalefetin sebepleri üzerinde duruldu. İkinci bölümde darbenin organizatörleri olan ve darbeyi aksiyona geçiren Erkân-ı Erbaa adlı dördü komite tanıtıldı. Son bölümde ise “30 Mayıs 1876 Bürokratik Darbesi'nin” nasıl ve ne şekilde cereyan ettiği ile Erkân-ı Erbaa'nın birleştikleri ve ayrılığa düştükleri konular ele alındı.

Makalede mevcut literatürde yer alan temel kaynaklar⁴ ile yine konuya daha özel açıdan yaklaşan araştırma eserlerinden⁵ istifade edilmek suretiyle bir analiz yapıldı. Nitekim dönem kaynakları ile güncel yayınlar birlikte kullanılarak darbenin aktörleri olan Erkân-ı Erbaa'ya ışık tutuldu.

Bu bağlamda konuya genel yaklaşım şekli olay merkezli iken, çalışmamızda bu bakış açısından farklı olarak konunun merkezine darbe organizatörlerini koymak suretiyle fiilden ziyade failin önemini altı çizildi. Dolayısıyla olay merkezli anlatım yerine birey merkezli bir anlatım ile hadiseye yeni bir perspektif kazandırılmak istendi. Buradan hareketle darbe eyleminin aktörleri olan Erkân-ı Erbaa'nın tanıtılmasında ulaşılan kaynaklar ışığında takdir ve tenkit edilen karakter yapıları birlikte verilmek suretiyle karşılaştırmalı bir metot takip edildi. Aynı yöntem darbe eylemine kalkışma nedenleri için de uygulandı. Şöyle ki “Şahsi amiller mi, devlet için hamiyetli idealler mi Erkân-ı Erbaa'yı harekete geçirdi?” gibi farklı gerekçeler karşılaştırıldı.

⁴ Bu konuda kaleme alınan eserlerin bazıları: A. Cevdet Paşa.(1980). *Ma'rûzât*, (Y. Halaçoğlu Haz.). İstanbul, Çağrı Yayınları; Cevdet Paşa.(1991). *Tezâkir 40-Tetimme*, (C. Baysun, Yay.). Ankara, TTK Basımevi; Mahmud Celaleddin Paşa.(1979). *Mirat-ı Hakikat*, (İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu & Ö. Akdaş, Haz.). C. 1. İstanbul, Tercüman 1001 Eserler Serisi; Mehmed Memduh.(1990). *Tanzimattan Meşrutiyete 1 Mir'âtü Şu'ûnât*, (H. Develi, Sad.). İstanbul, Nehir Yayınları; Abdurrahman Şeref.(1985). *Tarih Musahabeleri*, (E. Koray Sad.). Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Erkân-ı Erbaa'nın önemli bir karakterinin hatıratı, Midhat Paşa.(1997). *Midhat Paşa'nın Hatıraları I, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, (O.S. Kocahanoğlu, Haz.). İstanbul, Temel Yayınları; darbenin aksiyonerinin eseri, Süleyman Paşa.(1326). *Hiss-i İnkılab Yahud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamis'in Cülûsu*, İstanbul, Tanin Matbaası.

Yine dönem olaylarını ilk elden anlatan çalışmalar: Ahmet Mithat Efendi.(2013). *Üss-i İnkılap*, (İ. N. Uysal Haz.). İstanbul, Dergâh Yayınları; Ahmed Saib.(1320). *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, Mısır; Ahmed Saib.(1326). *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, (İkinci Tab'). Mısır, Hindiye Matbaası.

Erkân-ı Erbaa'nın üç siması Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa ve Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadarete de bulunmaları dolayısıyla kıymetli bir referans olarak, İnal, İ. M. K.(1982a). *Son Sadrazamlar*, C. 1. İstanbul, Dergâh Yayınları; İnal, İ. M. K.(1982b). *Son Sadrazamlar*, C. 3. İstanbul, Dergâh Yayınları.

1876 darbesinin “anatomisi”ni betimleyen popüler bir çalışma, Öztuna, Y.(2006).*Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul, Babiali Kültür Yayıncılık.

⁵ Konuyu doğrudan ele alan makaleler: 1876 darbesine ilişkin çeşitli dergilerde yayımlanan görseller kullanılarak anlatılan, Eldem, E.(2017). Resimli Basında 1876 Darbesi. M. Ö. Alkan, (Haz.), *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (ss.32-40), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları;1876 darbesinin Kuleli Vak'ası ile birlikte ele alınan, Çelik, H. İ.(2016). Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri (Kuleli Vakası ve 1876 Darbesi). *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 27-78; Abdülaziz'in devrilmesinin ekonomik ve siyasi nedenlerin irdelendiği, Peker, Ş.(2018). Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesinin Ekonomik ve Siyasi Sebepleri. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(14), 625-635;İspanyol gazetelerinde çıkan haberler referans alınarak yazılan, Turan, T. (2019). İspanyolların Gözünden Osmanlı Devleti'nde 1876 Darbeleri ve II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (65) , 279-302.

Erkân-ı Erbaa olarak nitelendirilen bu dördü hakkında güncel yayınlar ise: Akkurt, İ.(2013). *Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Yayımlanmış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul; Uysal, M. A.(2014). *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Yayımlanmış doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta; Korkmaz, A.(2016). *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Yayımlanmış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul; Durdu, M.(2017). *Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa*, Yayımlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

1. Sultan Abdülaziz'e Karşı Yükselen Muhalefet

II. Mahmud ile Pertevniyal Valide Sultan'ın oğlu olarak 1830 yılında doğan Abdülaziz, Ağabeyi Abdülmecid'in ölümü üzerine 25 Haziran 1861'de Osmanlı tahtına oturdu (Özcan, 1996: 176). Mehmed Memduh'un tasvirine göre, "*Abdülaziz Han güzel yüzlü, tatlı sözlü, kavrayışı çabuk, azametiyle birlikte nazik tavırlı cömert bir padişahtı.*" (1990: 99). Abdülmecid'in taklitçiliğe varan aşırı yenilik düşkünlüğünden rahatsız olanlar, kendisine geleceğin Yavuz'u ve Avrupa taklitçiliğinden uzak duracak, imparatorluğu kurtaracak yegâne kişi nazarı ile bakmışlardı (Küçük, 1988: 179). Dolayısıyla tahta çıktığında kendisi hakkında müspet bir bakış ve beklenti söz konusu idi.

Sultan Abdülaziz devrini iki döneme ayırmak mümkündür. Tahta çıkışından 1871'de Âlî Paşa'nın vefatına kadar geçen, Tanzimat ve İslahat'ın devamı olan birinci dönemde, yeni kanun ve nizamnameler hayata geçirilmiş, başarılı bir dış politika yürütülmüş, yönetim Âlî ve Fuad Paşaların elinde kalmıştır. Âlî Paşa'nın vefatından Abdülaziz'in hal' edildiği 1876'ya kadar süren ikinci dönemde ise yönetimde daha çok Mahmud Nedim Paşa ve Midhat Paşa söz sahibi olmuştur. Âlî ve Fuad Paşalar, Abdülaziz'in istibdat ve israf eğilimlerini dizginlerken Mahmud Nedim Paşa'nın⁶ sadrazam olması ile bu eğilimler Padişah'ta kendini göstermeye başlamıştır (Küçük, 1988: 180, 183)⁷. Mahmud Nedim Paşa, Abdülaziz'e: "*Siz müstebit bir Padişahsınız. Her fermanınızı icraya kadirsiniz*" demek suretiyle 30 yıldır nice mücadele ile ikameye çalışılan hukuk devleti düzenini yıkmaya teşvik etmiştir (Sertoğlu, 1972: 3169).

Sadrazam, bütün otoriteyi padişaha yüklemekte, halk nazarında kötü koşulların müsebbibi "nazırlardır" anlayışının, "padişah'tır" anlayışına dönmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla padişahın namı yara almış çarşı pazarda tenkit⁸ edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Mahmud Nedim Paşa'nın veraset sisteminin⁹ değiştirilmesi için Abdülaziz'i teşvik ettiğinden söz edilmesi reform talep eden kesimin Veliht Murad'a olan bağlılık ve ümitlerini artırmıştır (Davison, 1963: 58).

Âlî ve Fuad Paşaların ölümü bu kişilerin devlet yönetimindeki engin bilgi ve tecrübelerinden mahrum olan padişahın saltanatına alternatifler aranmasına yol açmıştır. Mahmud Nedim Paşa'nın Âlî ve Fuad Paşalar gibi dönemin gereklerine uygun politikalar geliştirememiş olması, Abdülaziz'in karakter yapısında var olan otoriterleşmeyi¹⁰ belirgin hale getirmiştir. Devletin kötü yönetiminden doğrudan padişah suçlanmazken buna doğru bir yönelim olmuştur. Veraset usulünün değişeceği söylentileri de tepkiyle karşılanmış Abdülaziz yönetimine muhalif olanların saflarını sıklaştırmıştır. Bu bağlamda veliaht olması hasebiyle Murad Efendi'nin padişahlığı her zamankinden daha çok konuşulmaya başlanmıştır. Aslında Veliht Murad, Abdülaziz saltanatının bütün olumsuzluklarını giderecek bir kurtarıcı gibi görülmüş/gösterilmiştir. Zira reformcuların yanı sıra Abdülaziz yönetiminden memnun olmayanlar için Murad ismi çok şey ifade etmektedir.

Kendisi padişah olurken Tanzimat ve İslahat Fermanlarına bağlı kalacağını vadeden Abdülaziz'in zaman içinde otoriterleşen yönetimine karşı Yeni Osmanlılar hürriyetçi bir muhalefet işlevi yürütmüşlerdir (Süleyman Paşa ve Elliot, 2007: 22). İsrafa varan harcamalar ile köşk ve saray yapımı, devlet hazinesinin zayıflaması, devlet memurlarının maaşlarını alamaz duruma gelmesi gibi memnuniyetsizlikler halkın tepkisine ve ıslahat taleplerine sebep olacak ve bu hareketi ortaya çıkaracaktır (Süleyman Paşa ve Elliot,

⁶ Eldem, Mahmud Nedim Paşa hakkında "*Abdülaziz'e yakınlığı ve onun müstebit eğilimlerini teşviki, "Nedimof" lakabını yakıştırmasına neden olacak derecede Rusya'ya ve İstanbul'daki Rus sefiri Nikolay Pavloviç İgnatiyev'e bağlılığı, 10 Ekim 1875'teki iflas kararındaki sorumluluğu, Mahmud Nedim Paşa'yı dönemin en çok nefret edilen ve her türlü şimşeği üzerine çeken "kötü adam" konumuna getirmişti.*" kaydını düşer. Bk. 2019: 25.

⁷ Ayrıca bk. Eldem, 2019: 23-34.

⁸ Abdülaziz yönetimine soğuk bakılmasının iki temel nedeni vardı: Bunlardan biri israfa varan harcamaları (Avrupa seyahati ile için alınan borçlar harcamaların ayrı boyutunu gösterir) diğeri Murad Efendi'yi veliahtlıktan mahrum etme düşüncesi. Bk. Ebuzyiya Tefvik, 1973a: 200.

⁹ Abdülaziz'den sonra hanedanın en büyüğü olarak veliaht olan Murad Efendi veliahtlıktan düşürülecek, onun yerine padişahın oğlu Yusuf İzzeddin Efendi veliaht yapılacaktır. Bk. Ebuzyiya Tefvik, 1973a: 170.

¹⁰ Midhat Paşa'ya bakılırsa, "*Sultan Abdülaziz'in sonraki üç senede hiçbir kimseyi dinlemeyerek her istediğini yapmaya ve hazineden hesapsız akçe almaya alışmış ve kendince-izzet ve azameti en son mertebeye varmış olmakla karakter değiştireceğine hiç kimse inanmamıştı.*" Bk. 1997: 185.

2007: 104-105; Karal, 2003: 114). Abdülaziz yönetimine karşı iç muhalefetin doğmasında; Tanzimat hareketinin zayıflaması, Osmanlı üzerinde Rus etkisinin artması, malî kriz nedeniyle memur maaşlarının ödenememesi, yaşanan kuraklığın kıtlığa sebep olması gibi etkenlerin varlığı ileri sürülmüştür (Shaw ve Shaw, 1977: 199).

Sultan Abdülaziz'in idaresinin son yıllarında artan baskıcılığı, kaprisleri ve boşalan hazine nedeniyle Veliht Murad, birçok kimsenin özellikle de yenilikçilerin umudu olmuştur (Karateke, 2017: 17). Kısaca Yeni Osmanlıları harekete geçiren etkenler, imparatorluğun dağılma sürecine girmesi, yolsuzluk ve fesat, elit dolaşımındaki tıkanma (devlet adamlarını yetişmesinde klasik Enderunlu, devşirme usulünün ortadan kalkması), yeni asilzadelerin doğuşu gibi sosyolojik olgulardır (Mardin, 1962: 149).

Abdülaziz'in yönetimine karşı muhalefeti Ebuzziya Tevfik şöyle dile getirmektedir: “*Adamcağızın çevresi öylesine sarılmıştı ki onun bu kuşatılmayı aşip da gerçekleri sezip anlamasına sahiden pek imkân yoktu. Hele ki ortada bir Veliht Murad Efendi meselesi vardı. Kendisinin tahttan indirilip yerine bu şehzadenin padişah yapılacağı korkusuyla kulağı devamlı dolduruluyordu. Bu tahttan indirme ve tahta çıkarılma konularının en büyük düzenleyicisi olarak da bizler (Yeni Osmanlılar) gösterilmiştik ...*” (Ebuzziya Tevfik, 1973b: 529). Yeni Osmanlı taraftarı birçok kişinin parlamenter düzeni kurmak amacıyla Abdülaziz döneminde “gerçekleşmemiş” hükümet darbesi girişimleri bulunmaktadır (Bilgegil, 1976: 309).

Meşrutiyet fikrine yakınlığı olan, Osmanlı'da yeni bir rejim kurabileceğine inanılan Veliht Murad Efendi, Yeni Osmanlıların müstakbel meşrutiyet hükümdarı olarak görülmüştür (Şehsuvaroğlu, 1949: 50). Abdülaziz, yeğenini kontrol ve gözetim altında tutmak için mahpus hayatı yaşatsa da serbesti yanlıları Murad Efendi ile haberleşmeyi sürdürmüştür. Cülûs mazhar olunca mutlakiyetten meşrutiyet yönetimine geçileceğine dair Murad Efendi'den söz alınmıştır (Süleyman Paşa ve Elliot, 2007: 111).

Babası tarafından iyi bir tahsil ve eğitim imkânı sunularak yetiştirilen Murad Efendi, küçük yaşta öğrenmeye başladığı Fransızca sayesinde Batı ile temas kurmuştur. Özellikle Osmanlı aydınlarının teveccühünü kazanmış Velihtin içerde ve dışardaki bu etkisini dikkate alan amcası Abdülaziz, saltanatına alternatif olabileceği çekincesiyle onun üzerindeki denetimi artırmıştır. Yaşayış biçimini, düşüp kalktığı kişileri kontrol ettirip veliahdı aşırı gözetim altına aldırılmıştır (Esatlı, 2010: 351). Bu sıkı kontrolün bir nedeni de Abdülaziz ile Avrupa seyahatinde iken onun iyi bir izlenim bırakması ve sürgündeki hürriyetçiler (Yeni Osmanlılar) ile gizli temaslarıdır (Lewis, 1960: 161).

Abdülaziz'in hal' edilerek Murad Efendi'nin Osmanlı tahtına çıkmasını devletin kurtuluş reçetesi gören Yeni Osmanlılar henüz cemiyet haline gelmeden Tasvir-i Efkâr gazetesinde hükümetin icraatlarını tenkide başladıkları vakitlerde, Murad Efendi onlar ile münasebette bulunmuş, ziyaretlerini kabul etmiş, kendileriyle görüşmüştür (Sertoğlu, 1972: 3233). Murad Efendi, hürriyet taraftarı kimselerle bir araya gelerek onları yanına çekmeye, herkesin teveccüh ve muhabbetini kazanmaya çalışmıştır. Veliht iken hürriyetçiler kendisine (henüz tahta çıkmadan) biat etmişlerdir. Bu durumdan son derece memnun olan Murad Efendi, Abdülhamid'e, “*birader, bu gün de ezkiyâdan mühim bir âdem kazandık*” demiştir. Abdülhamid ise buna biraderinin memnuniyetini artıracak sözler ile karşılık vermiştir (İnal, 1982b: 1266).¹¹

Osmanlı hanedanının hürriyet ve meşrutiyet taraftarı, samimi belki de tek siması olan Murad Efendi, veliahtlığı sırasında hâlihazırdaki yönetim düzenini değiştirmeye yönelik çalışanlar ile ilişkileri neticesinde onların bu konudaki düşüncelerini benimsemiştir (Sertoğlu, 1972: 3277). Osmanlılar içinde XIX. yüzyılda meşrutiyet düşüncesini benimseyen ve devleti demokratik bir anlayışla yönetmenin gereğine inanan ilk şehzade olmuştur (Şehsuvaroğlu, 1950: 365). Murad, meşrutiyet idaresinin dostu görülmüş, yerli ve yabancı ziyaretçilerine kendini bu şekilde tanıtmıştır (Davison, 1963: 110).

Murad Efendi'nin sultan olması ile neticelenecek hal' öncesi 1873 ile 1876 yıllarını kapsayan zaman zarfında sık sık sadrazam ve vükelâ değişiklikleri meydana gelmiştir (Sakaoglu, 1994: 511). Payitahtta bunlar olurken Balkanlarda Hersek isyanı (1875), Bulgar ayaklanması (2 Mayıs 1876), iki konsolosun öldürülmesi ile tehlikeli bir hal alan Selanik vak'ası (6 Mayıs 1876) gibi gelişmeler yaşanmıştır. Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya müdahalesi gündeme gelmiştir (Küçük, 2006: 183-184).

¹¹Ayrıca bk. Süleyman Kani, 1933b: 10.

Kamuoyunda Abdülaziz'e karşı memnuniyetsizlik olmakla birlikte asıl sebep olarak Mahmud Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Efendi görülmüştür (Midhat Paşa, 1997: 184). Nitekim çeşitli entrikalar ile kafaları karıştırılan medrese talebeleri, “*Şeyhülislam Hasan Efendi’yi istemeyiz!, Mahmud Paşa sadrazamlıkta kalacak mı?*” sloganları ile mitingler yapmışlardır (Mehmed Memduh, 1900: 77). Büyük camilerde toplanarak burada yapılan ateşli konuşmalarla hükümeti eleştirmişlerdir. Rus taraftarı gördükleri Sadrazam Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi'nin azledilmesini istemişlerdir. Medrese öğrencilerinin yeniçeri ve zanaatkarların kalkışmasına benzer bir tepki ile İstanbul sokaklarına çıktığı görülmüştür (Finkel, 2005:425-426).

2. Erkân-ı Erbaa'nın Teşekkülü ve Faaliyetleri

Erkân-ı Erbaa, Erkân-ı Müttefika, Erkân-ı Hâl' (Danişmend, 1972: 255) veya Hal'ü akd ashabı (Sakaoğlu, 2015: 443) olarak da bilenen dörtlü grubu bir araya getiren âmil Sultan Abdülaziz'in hal' meselesidir¹². Hal' olayını gerçekleştirecek olan beyin takımı (Durdu, 2017: 98), Erkân-ı Erbaa denilen bu dörtlü komite veya grup; Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa ve Hayrullah Efendi'den oluşmaktadır. Daha sonra hal' içinde birinci derecede rolü olmamakla birlikte Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa ile Askerî Şura Reisi Müşir Redif Paşa da bu konuda ikna edilenler arasında yer alacaktır. Eylemi gerçekleştiren ise Süleyman Paşa¹³ olacaktır (Öztuna, 2006:11-34). Midhat Paşa'nın meşrutiyetçi liberalizmi ile Süleyman Paşa'nın yurtseverliği Abdülaziz'e karşı birleşmiştir (Güner, 2018: 90).

Mehmed Memduh Erkân-ı Erbaa'yı şu şekilde vasıflandırmaktadır: “*Tahtan indirme ve tahta geçirme konuları Sadrazam, Şeyhülislam, Şûrâ-yı Devlet başkanı ve Serasker arasında esas ve ayrıntıları görüşülerek karara bağlanmıştır. Geçmiş senelerde bu dört zat birbirlerinin söz ve faaliyetlerine durmadan karşı çıkarlardı. Tabiatları icabı birbirine zıt sayılan dört unsur (toprak, ateş, su, hava) bir cisimde toplanıp birleştikleri gibi bunlarda yapacakları uygunsuz işte birleştiler*” (Mehmed Memduh, 1990: 98). Cevdet Paşa ise “*Rüşdü Paşa zaten Midhat Paşa'yı sevmez iken bu esnâda anınla şîr ü şeker oldu*” diye yazmaktadır (Cevdet Paşa, 1991: 153). Abdülaziz'in hal' işinde birleşen ancak emelleri başka başka olan bu dört devlet adamı birbirini sevmediği gibi huy ve tabiat itibarıyla da birbirine zıt yapıya sahiptirler (Uzunçarşılı, 1967: 23).

Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi konusunda ittifak eden Erkân-ı Erbaa'nın böylesine cüretkâr bir eyleme kalkışmaları devlet ve memleket hayrına değil, Abdülaziz'e karşı şahsî düşmanlıklarının bir eseridir (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 153). Bununla birlikte Mehmed Rüşdü, Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların ya meşrutiyeti ya da Sultan Abdülaziz'i feda etmek gibi bir tercihte kaldıkları ve bazı şahsî kinlerin de karışmasıyla hal' yolunu seçtikleri ileri sürülse de (Abdurrahman Şeref, 1985:157), Rüşdü Paşa ve darbenin asıl organizatörü Hüseyin Avni Paşa'nın meşrutiyet gibi bir düşünceleri söz konusu değildir (Durdu, 2017: 128). Darbeyi gerçekleştiren öncü gruptaki tek liberal Midhat Paşa'dır (Ortaylı, 2005: 266). Muhafazakâr halk, sadrazamı; aydınlar Midhat Paşa'yı desteklemektedir. Her ne kadar subay kademesinde meşrutiyet yanlıları olmakla birlikte, ordu Hüseyin Avni Paşa'nın komutası altındadır (Karal, 2003: 353).

2.1. Hüseyin Avni Paşa

Hüseyin Avni Paşa¹⁴ iyi bir asker olup Fuad ve Âli Paşalar tarafından takdir ve himaye edilmiştir (Uzunçarşılı, 1967: 19). Aynı zamanda cesur ve muktedir bir asker olarak da bilinen Hüseyin Avni Paşa

¹² Cevdet Paşa bu konuda şunları dile getirir: “*Rüşdü Paşa ve Şeyhülislâm ve Serasker ve Kapudan ve Reîs Paşa'lar miyânelerin de gayet hafî müzâkereler cereyân etmekte idi. Neye dâir olduğunu bilmeyip ahvâl-i harbiyyeye dâir zann ederdik. Anlar ise hal'-i Sultân hakkında gizli müşâvere ederlermiş.*” Bk. 1991: 154.

¹³ Mekteb-i Harbiye Nazırı Süleyman Paşa, Velihaht Murad'ın oğlu Selahaddin Efendi'nin uzun süredir öğretmenliğini yapmakta olup içli dışlı haberleşmektedir. Bk. Mehmed Memduh, 1990: 82.

¹⁴ *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876) Isparta Gelendost köyünde doğdu. Babası Odabaşı-zadelerden Ahmet Efendi'dir. 16 yaşında iken İstanbul'a geldi. Dayısı müderris idi. Onun yardımıyla medreseye girmeye hazırlanırken 1837'de Harp Okuluna girdi. Bu okulu kurmay sınıfını başarı ile bitirerek askerlik mesleğine girdi. Kırım Muharebesi, Karadağ Muharebesi harekâtında ve Girit İsyanının bastırılmasında görev aldı. Hüseyin Avni Paşa, kendi istikbalinin banisi olmuştur. Fakir bir köylünün çocuğu iken surf*

subaylar arasında tanındığı gibi halk arasında da tanınmıştır. Birçok defa seraskerlik bir defa da sadrazamlık makamına getirilmiştir (Karal, 2003: 104). Osmanlı bürokrasisi içinde önemli mevkiiler verilen Hüseyin Avni Paşa, padişah ve devlet aleyhine entrikalar çevirdiği iddiasıyla kendisine tevdi edilen makamlardan sık sık azledilmiştir (Uysal, 2014: 23). Mahmud Celaleddin Paşa'ya göre: “*Hüseyin Avni Paşa şehvete düşkün sefih bir kimse olduğundan saltanatın ırz ve namusuna dokunacak bazı rezilâne hareketlere kalkışmış bu hareketlerin Valide Sultan tarafından anlaşılması üzerine, bundan böyle devlet merkezinde bulunmamak şartıyla Serasker kaymakamlığından azledilip Yanya-Tırhala askeri fırka kumandanlığı ile İstanbul'dan kovulmuştur.*” (1979: 154). Bu hareketleri padişahın kendisine olan itimat ve teveccühünü kaybettirecektir (Karal, 2003: 104). “*Ahlaki zaafı, saray kadınlarına meyil ve tasallutu*”dan dolayı kendisine yapılan uyarıları dikkate almamış, Âli Paşa'nın vefatından sonra Valide Sultan'ın yeni sadrazama şikâyeti ile mahkemesiz bir şekilde sürgüne gönderilmiştir (Uzunçarşılı, 1967: 19-20).

Hüseyin Avni Paşa, talebe nümâyîşi ile yeniden (dördüncü kez) seraskerliğe kavuşsa da Abdülaziz'den öç almak istiyordu. Zira seraskerlikten azledilmiş memleketi Isparta'ya sürülmüştür (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 155, 159). Ayrıca Abdülaziz'in, orta oyunlarında onun taklidini yaptırıyor olması padişaha karşı kin gütmemesinin diğer bir sebebi olarak gösterilmiştir (İnal, 1982a: 338-339). Öztuna'nın ifadesine göre, Hüseyin Avni Paşa “*kinim dinimdir*” inancına sahiptir (2006: 36).

Öte yandan Abdülaziz yönetiminin memleket için zararlı olduğunu düşünen Hüseyin Avni Paşa, iyi bir kumandan, teşkilatçı bir asker olarak bu alanda başarılar kazanmıştı. Ordu üzerindeki nüfuzuna güvenerek Abdülaziz'i devirme meselesinde bundan faydalanmayı aklına koymuştu. Bu meselede Midhat Paşa ile tam bir mutabakat içindeydi. Abdülaziz gitsin de yerine kim geçerse geçsin onun için önemli değildi (Sertoğlu, 1972: 3209)¹⁵.

Hüseyin Avni Paşa hal' meselesini ilk gündeme getiren ve bu işte en istekli kişi olmuştur (Durdu, 2017: 98). Abdülaziz'in hal' edilmesinde başrolde bulunacaktır (Uysal, 2014: 27-28). Görünüşte tedavi için gittiği Avrupa'da, Paris ve Londra hükümet erkânı ile görüşmeler yapmıştır. İngilizler ile Abdülaziz'in hal' edilmesi hususunda anlaştığı öne sürülmüştür (Gencer, 1998: 526). Nitekim Velihaht Murad Efendi'nin Osmanlı tahtına geçmesi konusunda temaslarda bulunduğu İngiliz devlet ricali tarafından bu mesele uygun bulunmuştur (İnal, 1982a:502; Sertoğlu , 1972:3154). “*Bu suretle dâhilî bir meseleyi haricî siyasetle karıştırmaktan çekinmemiştir*” (Danişmend, 1972: 248).

Hal' meselesini ilk düşünen Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa olmakla birlikte bu ikiliye daha sonra Rüşdü Paşa ve Hayrullah Efendi de katılmıştır. Rüşdü Paşa ile Hayrullah Efendi'nin hal'i kararlaştırılan Hüseyin Avni ve Midhat Paşalara katılmaları bir dizi görüşmeler neticesindedir (Durdu, 2017: 97).

Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde azledilişi, rütbe ve nişanlarının elinden alınışı ve evinde ağır hasta yatarken sürgün emrinin kendisine bildirilişi Hüseyin Avni Paşa'yı son derece içerletmiştir. Bir daha iktidar mevkiine geldiğinde, böyle bir akıbete uğramamak için gerekli tüm önlemleri alma kararı vermiştir. Dolayısıyla büyük bir kin ve husumet duyduğu Abdülaziz'i hal' etmeye azmetmiştir. Daha sonra elde ettiği sadaret ve seraskerlik gibi iki önemli iktidar gücü¹⁶, bu iş için kendisine büyük bir fırsat sunmuştur (Sertoğlu, 1972: 3175). Sadaret ve seraskerlik makamının Hüseyin Avni Paşa'nın uhdesine verilmesini Cevdet Paşa: “*Sultan Abdülaziz Han hazretleri kendisini asıl fesâd başı olan Avni Paşa'ya teslim etmiş oldu.*” (1991: 130) diye yazmaktadır. İşte bu imkânlardan yararlanmak isteyen Hüseyin Avni Paşa, padişahın zaman zaman gittiği Alemdağı Kasrında süvari birliklerini kullanarak onu hal' etmeyi

kendi gayreti ile tahsil hayatına girmiş ve Harp Okunu birincilikle bitirmiştir. Çalışkan otoriter ve disiplin sever olduğu için muharebelerde ordunun teşkilatlanmasında büyük hizmetleri görülmüştür. Valilik ve seraskerlik hizmetlerinde bulundu. Şirvani Mehmet Paşa'nın yerine seraskerliği muhafaza etmek suretiyle sadrazam oldu....Vükela toplantısında iken Çerkez Hasan tarafından öldürüldü. Bk. Karal, 2003: 134-135, 360; Ayrıca bk. Gencer, 1998: 526-527.

¹⁵ Ayrıca bk. Davison, 1963: 33.

¹⁶ İnal bu konuda, “*Padişah, kendi eliyle kendi tacü tahtını yıkarcasına düşmanını mükerreren en mühim makamlara getirdi. Hatta sadaretle beraber seraskerliği de tevcih etti. Bu suretle siyasî, mülkî ve askerî her türlü umuru eline verdi.*” diye yazmaktadır. Bk.1982a: 507; Mehmed Memduh ise padişahın paşaya teveccühüne dair, “*Abdülaziz Han, Avni Paşa'ya on beş bin lira verip, sadareti sırasında yalıtına şerefle gidip gelmesi için tersanede yaldızlı beş çifte bir kayık yapılmasını emretmişti*” kaydını düşmektedir. Bk. 1990: 87-88.

planlamış, ancak Abdülaziz'in orada bir geceden fazla kalmayışı hal' planını icraya mâni' olmuştur (Danişmend, 1972: 245-246; Sertoğlu, 1972: 3175). Yine ileri sürüldüğüne göre Padişahı zehirlemek suretiyle ortadan kaldırmayı düşünmüş, ancak Abdülaziz'in dikkat ve ihtiyatı bu tasavvurunda da başarılı olmasının önüne geçmiştir (Sertoğlu, 1972:3175). Bununla birlikte Hüseyin Avni Paşa Mısırlı Prens Halim Paşa'ya: "*Padişahın hayatına son verecek bir fedaî bulmak mümkün olmaz mı?*" teklifinde bulunmuş, Halim Paşa ise: "*Dünya halkını bana katil gözüyle baktırmak mı istiyorsunuz?*" cevabını vermiştir (Mehmed Memduh, 1990: 59).

Kindarlığı ile maruf Paşa Isparta'ya sürülmesinin intikamını almak niyetindedir (Gencer, 1998: 526). Ayrıca savaş meydanlarında gösterdiği gayret ve başarılar ile kazandığı rütbe ve nişanlarının bir anda bir irade ile elinden alınmasını içine sindirememiştir. Abdülaziz'den intikam almaya yemin etmiş (Uysal, 2014: 123) ve "*Abdülaziz'den intikam almadıkça Allah canımı almasın*" demiştir (Uzunçarşılı, 1967: 24). İnal'a göre bu meseleyi "*...vakti gelince kullanılmak üzere bir mahale konulan bomba gibi zihninde yerleştirdi. Padişahı hal' ve izale etmek için fırsat zuhurunu dört gözle bekledi*" (1982a: 507). Hüseyin Avni Paşa hayır ve şer olarak karar verdiği bir şeyden dönmediği gibi kin tuttuğu bir kimseyi de affedecek karakterde değildi. Kinci özelliğinin yanı sıra gururlu, öfkeli, bencil ve inatçı bir kişilik yapısına sahipti (Uysal, 2014: 22).

Hüseyin Avni Paşa, saraya bağlı kumandanları İstanbul'dan çeşitli gerekçeler ile uzaklaştırmış ve kendisine bağlı kumandanlar ile hazırladığı darbe planını hükümet üyelerine kabul ettirmiştir (Gencer, 1998: 526). Saltanat makamına yakınlığı sebebiyle Vükela Meclisi'nde görevli eski Serasker Derviş Paşa'yı 3. Ordu müşirliğine ek olarak Manastır valisi tayin ettirmiştir. Ayrıca Sadrazam Rüşdü Paşa'yı da ittifak çemberine dâhil etmeyi başarmıştır (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 159). Meşrutiyetten yana olmamış ancak Abdülaziz'i tahttan edecek tertibin başarısı uğruna bu anlayışı benimsemiş gibi görünmekten geri durmamıştır (Davison, 1963: 106; Uysal, 2014: 48). Hal' yöntemi olarak askeri darbeyi savunmuştur. Siyasi ihtirasları bulunan Paşa'nın, amacına ulaşmış bir darbenin lideri olarak tanınmak istediği iddia edilmiştir. Bu bağlamda Osmanlıyı Avrupa'dan ve isyancılardan kurtarmak gibi vatansever hedefleri bulunuyordu. Hal' fikrini hem devlete yarar sağlamak için hem de padişahla şahsî anlaşmazlığı nedeniyle savunuyordu (Davison, 1963: 65, 105). Ona göre devletin kötü yönetiminin sorumlusu Sultan Abdülaziz'dir. Onun yerine gelecek iyi niyetli padişah ile işler yoluna girecektir. Meşrutiyet konusunda Midhat Paşa ile ters düşmüştür. Meclis-i Mebusan'ın açılması Müslümanlardan çok Hristiyanların işine geleceği, ayrılık peşinde olan Hristiyan tebaanın bu sayede devleti parçalayacağını ileri sürmüştür (Gencer, 1998: 527; Uysal, 2014: 39).

Sonuç olarak Hüseyin Avni Paşa'nın darbe gibi büyük ve tehlikeli işe kalkışmasının kendisine göre gerekçeleri şöyle sıralanabilir: Abdülaziz'in şahsından mütevellit uygunsuzluklar ve bilhassa General İgnatiyev'in vükela ve Babîali'ye karşı aldığı âmirâne (emredici) vaziyet. Mensubu ve reisi bulunduğu askerî sınıfı, zamanın gerektirdiği usul ve nizama göre hizmette bulunma arzusunun saray tarafından karşılanmaması ve taleplerine müdahale edilmesi. Birkaç kez sürgün cezasına uğratıldığı için Abdülaziz'den ve onun yöneticilerinden intikam alma düşüncesi (Ahmed Saib, 1320: 167-168). Abdülaziz hal' edilmekle "*bütün fenalıklar kalkacak ve devlet hayat bulacak*" inancını taşıması (Tevfik Nureddin, 1324: 5). Dikkat edilirse milleti ve memleketi düşünen bir görüntü vermenin yanında sultana karşı hasmâne tavrı darbe konusunda temel hareket noktasını oluşturmaktadır.

Hüseyin Avni Paşa (Veliht Murad Efendi'yi kastederek), "*Efendimizi Saray'dan çıkartmaya ve arabama alıp götürmeye muvaffak olduğum anda duyduğum ferahlık ve memnuniyet kadar dünyada hiç bir şeyden lezzet almadım*" diyerek, darbe konusunda ne derece ihtiraslı olduğunu göstermiştir (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 171).

Darbe meselesinin askeri tarafında yer alan Serasker Hüseyin Avni Paşa bu konuda aktif rol oynamıştır. Bunda Abdülaziz'e şahsi garezinin etkisi büyüktür. Avrupa'da Abdülaziz aleyhinde kulis faaliyetlerinde bulunması dikkat çekicidir. Abdülaziz'in devrilmesi, Veliht Murad Efendi'nin padişah olması için uğraşmıştır. O da, Sadrazam Rüşdü Paşa gibi Midhat Paşa'nın savunduğu meşrutiyet sistemine karşı çıkmıştır. Bu yönetim tarzının ittihattan ziyade tefrikaya neden olacağı fikrini savunmuştur.

2.2. Midhat Paşa

Tanzimat devlet ricali arasında farklı bir kuşağı temsil eden Midhat Paşa¹⁷, dönemin devlet adamlarının aksine Tercüme Odasından ya da Hariciyeden yetişmemiştir. Yurt dışı tecrübesi çok kısa olmuş Fransızca'yı belli bir seviyede ve sonradan öğrenebilmiştir (Çetinsaya ve Buzpınar, 2005: 10). Midhat Paşa, son derece çalışkan biri olup devrindeki birçok sadrazam gibi kendisini yetiştirmeye gayret etmiş, fikirlerini açıkça ortaya koymaktan, hakikati olduğu ifade etmekten çekinmemiştir (Karal, 2003: 133).

Tanzimatçılar içinde en Batılsı ve fakat en az diplomat olan Midhat Paşa'nın otoriteye boyun eğmek istemeyen, aklına geleni söylemekten çekinmeyen kişilik yapısı ona pek çok düşman kazandırmış, reform çabalarının pek çoğunu kesintiye uğratmış, nihayetinde felaketine sebep olmuştur (Shaw ve Shaw, 1977: 102)¹⁸. İnal kendisi hakkında :*“Onun fikrinde olmaz yoktu, her şey olurdu. Giriştiği bütün işlerde ileriye geriyi düşünmez, bâhusus zamanın hükmünü, muhitin muktezâsını nazarı dikkate almaz, her istediğini yapmak ve yaptırmak isterdi.”* diye yazmaktadır (1982a: 395).

Midhat Paşa taşra hizmetlerinde faal ve pratik bir idareci iken merkezde genellikle otoriteye boyun eğmeyen başına buyruk bir şahsiyettir (Shaw, 1985: 1303). Valilik yaptığı dönemlerde görüşlerinde ısrarcı ve uzlaşmaz tarzı ile ön plana çıkmıştır. Bu valilik tarzı yaklaşımını memleketin genel siyasî meselelerinde de sergilemesi üst düzey siyasî görevlerde başarısızlığının sebepleri arasında gösterilmiştir. Çalışma hayatının çoğu merkezde veya taşrada idari vazifeler yapmak şeklinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla elli yaşına kadar Babıali'de üst düzey bir siyasî göreve getirilmemiştir (Çetinsaya ve Buzpınar, 2005: 10).

Midhat Paşa çalışkan, gayretli ve doğru/sözlü özellikleri ile dikkat çekmiştir. Aşırı derecede gayret ve hamiyet sahibi olmakla birlikte kalkıştığı işlerde sonunu düşünmeden aceleci ve sabırsız hareket etmesi en büyük zaafı olmuştur. Yine o, *“mağrur, bencil, kendini beğenmiş, fikir ve davranışlarında ısrarcı”* bir karakter olarak da görülmüştür (Korkmaz, 2016: 546-547). Mahmud Celeleddin Paşa, Midhat Paşa için *“... Her fiil ve işte, şahsî düşüncesine kuvvetle bağlı, fikrinde müstebit ve yükselmeye istekli... bütün gayretlerini devlet idaresini ele geçirmeğe, saltanatın nüfuzunu kırmağa ve meşrutiyet usulünü tesise hasretmişti.”* kaydını düşmektedir (1979: 146).

Abdurrahman Şeref, onu *“Avrupa'yı ve Avrupa'nın nazarında Osmanlı Devleti'nin siyasi durumunu iyi bilmediği gibi büyük ve esaslı bir inkılâbın başına geçip de onu başarıya ulaştırmak için lâzım olan üstün yeteneklere yeteri kadar sahip değildi.”* şeklinde değerlendirir (Abdurrahman Şeref, 1985: 164). Uzunçarşılı ise Midhat Paşa'yı *“büyük vatanperver ve mükemmel teşkilatçı, dürüst, afif, fedakâr bir devlet adamı olmuş, fakat bir hükümet reisi olamamıştır.”* diye nitelendirir (Uzunçarşılı, 1950: 2).

Midhat Paşa, Abdülaziz'in hal'ini hazırlayan ve icra eden ekibin önde gelenlerinden olup Hüseyin Avni Paşa gibi şahsî kin sebebiyle bu işe kalkışmadı. Abdülaziz'in saltanatını meşrutiyet idaresine geçme konusunda engel olarak gördüğü için hal' olayında yer aldı. Ona göre devletin ayakta kalması ve devamı için tek çare meşrutiyettir (İnal, 1982a: 337). Dolayısıyla devlet, yaşamakta olduğu bunalımdan ancak meşrutiyetin ilanı ile kurtulabilirdi (Karal, 2003:104)¹⁹. Hatta devletin varlığının devam etmesini ve eski gücüne kavuşmasını meşrutiyetin kurulmasına bağlayan (Abdurrahman Şeref, 1985: 152) Midhat Paşa,

¹⁷ “1822-1884 yılları arasında yaşayan ve 19. yüzyıl Osmanlı tarihinde büyük izler bırakan Midhat Paşa, hayatının ilk dönemlerinde Dîvân-ı Hümâyûn ve Sadâret Mektûbî Odası'nda kitabet eğitimi almış, Şam, Sayda, Konya ve Kastamonu'da Katiplik hizmetinde bulunmuştur. Meclis-i Vâlâ Başkâtipliğine kadar yükselmiş, Şam'a, Rumeli'ye ve Bursa'ya geçici müfettişlik görevleriyle gönderilmiştir. 1861'de Niş valiliğine tayin edilen Midhat Paşa Tuna, Bağdat, Selanik, Suriye ve Aydın vilayetlerinde valilik yapmıştır. İkişer defa Sadrazamlık, Adliye Nâzırlığı ve Şûrâ-yı Devlet başkanlığı görevlerine getirilmiştir. Sultan V. Murad ile Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkarılmasında ve Meşrutiyet'in ilanında etkili olmuştur. Avrupa'ya sürülmesinin ardından Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili görülerek Yıldız Mahkemesi'nde yargılanmış, üç yıllık hapis hayatından sonra 1884'te Tâif'te vefat etmiştir.” Bk. Korkmaz, 2016: iii; Ayrıca bk. Çetinsaya ve Buzpınar, 2005:7-11.

¹⁸ Shaw'a göre Midhat Paşa, *“Tanzimat'ı 1876'da sona erdiren anayasal hareketin öncüsü olarak ortaya çıkacak bir taşra reformcusuydu.”* Bk. 1983: 97.

¹⁹ Midhat Paşa bu konuda hatıratında şunları dile getirir: *“Saltanat değişikliğinde... asıl maksat, devlet ve milletin uğradığı hal-i buhran ve tehlikelerden kurtarılması ve idare-i umumiye-i devlet için bir meslek-i sahih ve sabit ittihaz kılınması kaziyesidir. Bunun da tedbir ve tek çaresi meşveret usulü, hürriyet ve serbestlik esası üzerine kurulan ve Avrupa'nın medeniyet ve mâmûriyetini bu gün gördüğümüz ilerleme derecesine getiren Constitüsyon Kanunu (Kanun-u Esasi) gibi, memleketimizde de bir kanun çıkarılmasına bağlıdır.”* Bk. 1997: 191.

hal'in gerçekleşmesiyle devlet ve milletin üzerindeki olumsuzlukların kalkacağına dirlik ve düzenin sağlanacağına inanıyordu (İnal, 1982a: 398). Aslında Midhat Paşa'nın siyasî fikri, "Osmanlılık, meşveret/meşrutiyet ve genişletilmiş bir adem-i merkezîyet" olmak üzere üçlü esas teşkil ettiği söylenebilir (Çetinsaya ve Buzpınar, 2005: 10)²⁰.

Midhat Paşa'ya göre, Abdülaziz'in kanunsuz yönetimi, Mahmud Nedim Paşa'nın yeniden sadarete getirilmesi, sadrazamın Rus taraftarlığı²¹, birçok devlet ricalinin haksız olarak sürgün edilmesi kamuoyunda padişaha karşı bir hoşnutsuzluk meydana getirmişti. Bunun yanında orta oyunlarında vükela taklitlerinin yaptırılması vükela içinden de padişaha infial uyandırmıştı (Uzunçarşılı, 1987: 52-53). Midhat Paşa'ya bakılırsa Erkân-ı Erbaa'yı istemeyerek işbaşına getirmek zorunda kalan Abdülaziz "halk sizi istiyormuş, bakalım ne yapacaksınız" diyerek bu tayinlerin geçici olduğunun mesajını veriyordu. Halkın galeyamı teskin olur olmaz ilk fırsatta Mahmud Nedim Paşa'yı tekrar sadarete getirecekti. Bu durumda hal'den başka çare kalmamıştı (Midhat Paşa, 1997: 274-275; Danişmend, 1972: 257).

Midhat Paşa tarafından idarî ve malî problemlerin ortadan kaldırılması ve Meclis-i Mebusan'ın açılması konularını içeren bir layiha hazırlandığını öğrenen Abdülaziz, onu Adliye Nazırlığı görevinden azlederek Selanik Valiliğine tayin etmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırmıştır (Çetinsaya ve Buzpınar, 2005: 8)²². Midhat Paşa'nın amacı Babıali'nin saray üzerinde denetiminden de öte Babıali'nin üzerinde de denetimi sağlayacak bir meclisin ikame etmektir. Ona göre Abdülaziz'i hal' etmekten maksat otokrat egemenliğin önüne geçecek bir anayasa ilanıydı (Davison, 1963: 143-144, 160).

Öte yandan Danişmend'e göre : "Midhat Paşa yalnız meşrutiyet sevdası ile bu işe karıştığı ve hiçbir şahsî hisse kapılmadığı doğru değildir." Zira Abdülaziz döneminde ilk defa sadarete getirildikten kısa bir süre sonra azledilmesinden müteessir olmuştur (1972: 256).

Midhat Paşa meşrutiyet idaresinin ikamesi gibi bir idealin gerçekleşmesi için İngiliz elçisi ile temas kurup bu yönetim tarzına ait fikirler ediniyor ve etrafına topladığı genç aydınlarla çeşitli faaliyetlerde bulunuyor, planlar hazırlıyordu (Uzunçarşılı, 1967: 26)²³. Topkapı dışında yaptırdığı köşkte Yeni Osmanlılardan Ziya Bey başta olmak üzere kendisine bağlı olanlarla bir araya gelerek, hatta Yenikapı Mevlevihane'si Şeyhi Osman Efendi'yi 'tahttan indirme' maksadına sırdaş ederek fikir alışverişinde bulunuyordu. Ayrıca Şehzade Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki Efendi ve hekimi Kapoleon aracılığıyla veliaht ile de haberleşiyordu (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 159)²⁴.

Midhat Paşa ile Hüseyin Avni Paşa'nın, Mahmud Nedim Paşa'yı sadarete tutması dolayısıyla Sultan Abdülaziz'e karşı öfke ve düşmanlıkları bulunmaktadır. Genel bir kalkışma ile sadrazamı düşürerek devlet yönetimini elde edip Sultan Abdülaziz'i tahakkümleri altına almak, bu mümkün olmaz ise saltanat değişikliği gibi emeller etrafında ittifak etmişlerdir (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 140)²⁵. Midhat Paşa'nın bu planı gerçekleştirmek için Çırpıcı civarındaki konağında bir araya geldiği zevat içinde Ziya Paşa, Agâh Efendi, Şirvanizâde Hulusi Efendi ve Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki ile özel hekimi Kapoleon, özellikle nüfuzu ile meşhur Yenikapı Mevlevihane'si Şeyhi Osman Efendi de yer almaktadır (Danişmend, 1972: 254; Sertoğlu, 1972: 3204). Bu iş için toplanan grup tahlil edildiğinde çıkan sonuç şudur: Veliyaht Murad Efendi'nin özel doktoru ve sarrafı vasıtasıyla kendisinin siyasi nüfuzu kullanılmaktadır. Osman Efendi ve Hulusi Efendi gibi toplumda kanaat önderi olarak karşılık bulanlar vardır. Düşünce ve fikir adamı pozisyonundaki Ziya Paşa ve Agâh Efendi'nin kamuoyu oluşturma kabiliyeti önemlidir. Yine Hristaki gibi bankerler ise işin finans kısmını tamamlamaktadır.

Midhat Paşa'nın en büyük ideali millet meclisi ile devletin yönetilmesidir. Özellikle maliyenin denetim ve kontrolünün gerekliliğini savunmuştur. Bütün bunları Abdülaziz'e kabul ettirebilme ihtimali

²⁰ Mahmud Celaleddin Paşa'ya göre "Midhat Paşa'nın, Abdülaziz Han'ın tahttan indirilmesi meselesinde, en ziyade aradığı şey, bir Kanun-ı Esasi meydana getirerek, bununla hem Saray nüfuzunu kırıp hükümet iktidarını Babıali'ye kazandırmak ve hem de bu yolla umumun nazarında şan ve şöhretini yaymak maksadı idi." Bk. (1979: 187).

²¹ Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın Rus yanlısı politikalarına şu şekilde göndermeler yapmaktadır: "Sadrazam Mahmud değil, Nedimof'dur, sakalını Rus elçisi İgnatıyev'in eline verdi. Babıali'nin nüfuzu Rusya sefaretine geçti." Bk. 1980: 222.

²² Ayrıca bk. İnal, 1982a: 331.

²³ Dönemin İngiliz elçisi Sir Henry Elliot idi. Bk. Uzunçarşılı, 1967: 26, dipnot: 27.

²⁴ Ayrıca bk. Danişmend, 1972: 258.

²⁵ Ayrıca bk. Sertoğlu, 1972: 3203-3204.

bulunmadığını düşündüğünden Abdülaziz'in yerine hürriyet fikirleri ile beslenmiş sayılan Velihaht Murad Efendi'nin tahta geçirilmesi ile istediği yönetim şekli olan meşrutiyet idaresinin gerçekleşebileceğini düşünmüştür (Uzunçarşılı, 1967: 26; Abdurrahman Şeref, 1985: 152). Bu bağlamda Midhat Paşa'nın amacı Osmanlı tahtına Velihaht Murad Efendi'yi çıkarmak suretiyle Osmanlı Devleti'nde anayasanın ilan edilmesi ve meşrutiyet sistemine geçilmesini sağlamaktır. Bu konuda veliaht ile tam bir uyum içinde olmuştur (Sertoğlu, 1972: 3209). Velihaht Murad padişah olduğunda meşrutiyet yönetimi kurulacağı teminatını vermiştir. Anayasanın ilanına hazır olduğu bilinmektedir. Midhat Paşa'nın hazırladığı reform paketleri Velihaht Murad tarafından kabul edilmiştir (Davison, 1963: 97, 105). Midhat Paşa'nın kafasındaki yönetim modeli olan meşrutiyet sisteminin gerçekleşmesi Murad Efendi'nin Osmanlı sultanı olmasına bağlıdır. Zira Velihaht bu mevzuda gerekli güvenceyi vermiştir. Midhat Paşa'nın meşrutiyet tutkusu ile Velihaht Murad Efendi'nin biran evvel sultan olma arzusu böylelikle kesişecektir.

2.3. Mehmed Rüşdü Paşa

Birçok defa sadrazamlık ve seraskerlik vazifesinde bulunmuş, devletin üst düzey kademelerinde görev yapmış bir bürokrat olan Mehmed Rüşdü Paşa²⁶, II. Mahmud döneminden itibaren devlet memuriyetinde görev almaya başlamıştır (Durdu, 2017: 133). II. Mahmud tarafından Namık Paşa ile birlikte askeri nizamnameleri Fransızcadan tercümeyle memur edilmiş ve bu sahadaki çalışmaları nedeniyle kendisine "Mütercim" denmiştir (Karal, 2007a: 113).

Tanzimatçılar onun iktidarını muhalefeti susturma aracı olarak görmüş ve kendileriyle işbirliği yapan, imparatorluk için çalışan yetenekli biri olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca Rüşdü Paşa, saray, ordu ve Babıâli arasında denge unsuru olup ilk başlarda saray-ordu grubunun taraftarı olarak görülmüşse de devlet adamları arasındaki bloklaşmalarda her kesim ile iyi münasebetler geliştirebilmiştir (Shaw ve Shaw, 1977: 103-104; Saydam, 2006: 203).

Mehmed Rüşdü Paşa, Abdülaziz'in tahta çıkışından beri onun teveccühüne mazhar olamamış çoğu zamanı mâzûliyet²⁷ ile geçmiştir. Bu sebepten padişaha karşı kırgınlığı ve saray aleyhindeki fikirlere meyli bulunuyordu. Sadarete gelişi halkın heyecanını yatıştırma maksadı taşıdığından bu heyecanın etkileri unutulunca sadaret makamında kalamayacağını biliyordu. İhtiyarlık devrinde ikbali muhafaza amacıyla Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların yanında yer almıştır (Mahmud Celaladdin Paşa, 1979: 159-160)²⁸. Dolayısıyla hal' olayını gerçekleştirecek olan komiteye katılması, Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların tehdit ve korkutması ile değil kendi isteğiyle olmuştur (Durdu, 2017: 98-99). Cevdet Paşa ise bu konuda şunları yazmaktadır: "Yetmiş seneden beri İstanbul'da bir vak'a-i ihtilâliyye hadis olmadığı cihetle isyan u ihtilal efkârı, zihinlerden çıkmış idi. ... Rüşdü Paşa ziyaretine gelip gidenlere hal' olayına dair söz açarak bu türlü işler mesleğine aykırı olduğu halde hasbe'l-kader içinde ve arkadaşlarına mecburiyet halinde bulunduğunu kimi zaman açıkça kimi zaman da ima yolu ile anlatırdı" (Cevdet Paşa, 1991: 152, 158).

Diğer taraftan bu görüşlerin aksi de ileri sürülmüştür. Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın tehditleri ile ikna edilmiş ve böylece hal' komitesine en son katılan kişi olmuştur (Durdu, 2017: 98). Ahmed Saib, Rüşdü Paşa'nın ilk başlarda hal' olayına katılmaktan çekindiğini, sonradan Midhat Paşa ve özellikle Hüseyin Avni Paşa'nın tehditleriyle bu işe rıza gösterdiğini ifade etmektedir (1320: 200)²⁹. Midhat Paşa,

²⁶ "Mütercim Rüşdü Paşa (1811-1882) Sinop'ta doğarak İstanbul'a gelip askerlik mesleğine girmiş, kendi kendini yetiştirmiş, Fransızca öğrenmiş, bundan dolayı Mütercim unvanını almış, çeşitli devlet hizmetlerinde çalışarak emsali arasında sıvrilerek beş defa sadrazam ve seraskerlik yapmış, iki padişahın (Abdülaziz-V. Murad) tahttan indirilme olayında sadrazamlık görevinde bulunmuş Tazminat devrinin yetiştirdiği devlet adamlarındandır. Çok vehimli, bu yüzden süratli iş görememiş akıllı ve tecrübeli bir vezirdir." Bk. Abdurrahman Şeref, 1985: 168, dipnot: 2; Ayrıca bk. Saydam, 2006: 202-203.

²⁷ Mahmud Celaleddin Paşa bu konu da; "Babıâli'de teşkil olunan umumi bir mecliste, Mehmed Rüşdü Paşa, Sultan Abdülaziz'in hatalarını izah etmek maksadıyla 'Saltanatı zamanında on bir sene mâzûllükte kaldım' diye tahttan indirme muvafakatini şahsi menfaati için olan kayıplarına bağlamıştı" diye yazmaktadır. Bk. 1979: 164; İnal, 1982a: 112.

²⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, Rüşdü Paşa için "Hüseyin Avni ve Midhat Paşalara hıyanette ortak olmayı tercih etti" demektedir. Bk. 1979: 160.

²⁹ Rüşdü Paşa, Abdülaziz'in ölümü dolayısıyla açılan soruşturmada hal' meselesinde Hüseyin Avni Paşa'nın tehdit ve korkutmasına maruz kaldığını ancak Midhat Paşa'dan böyle bir baskı ve zorlama görmediğini belirtmiştir. Bk. Uzunçarşılı, 1987:138-139, 173.

Rüşdü Paşa'nın bu işte ittifaktan ayrılması durumunda milletin Bayezid Meydanı'nda onu parçalayacağını söylemesi Sadrazamı korkutmuştur (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 160)³⁰. Dolayısıyla bu zevatın maksat ve arzularına boyun eğmiştir (Ahmed Saib, 1326: 62). Netice itibarıyla Mehmed Rüşdü Paşa ister kendi rızası ile isterse tehdit ve şantaj yoluyla olsun Erkân-ı Erbaa'ya /darbeci komiteye dâhil olmuştur.

Sultan Abdülaziz'in Sadrazam Rüşdü Paşa hakkındaki görüşü şu minvaldedir: *"Bu adam her şeye itiraz eder, amma devlete yarayacak küçük bir iş olsun meydana koymamıştır. Benim ecdadım bu gibilerin akıyla hareket etmiş olsaydı Konya ovasında koyun güdüp çadır kurmaktan kurtulamazdık. Biraderim Abdülmecid Han merhumun asrında yetişmiş olduğundan durumun gereğine göre istihdam ediliyor"* (Mehmed Memduh, 1990: 76)³¹. Bu sözlerden anlaşıldığına göre softa hareketinin zorlamasıyla sadrazamlığa getirilen Rüşdü Paşa, padişahın tevaccüh görmemekte, kendisine itimat edilmemektedir. Vaziyet bu iken geçmişte görevden azledilmesinin de etkisiyle padişahın aleyhindeki ittifakta yer alarak onu tahtından edecek faaliyetlerde bulunacaktır.

Mahmud Nedim Paşa sadrazamlıktan azledilerek yerine sadarete getirilen Rüşdü Paşa'nın bu dördüncü sadrazamlığıdır (Abdurrahman Şeref, 1985: 152). Abdülaziz, sadaret mührünü Rüşdü Paşa'ya vermiş (Sertoğlu, 1972: 3206) ve ona, *"Sizi halk istediğinden görevlendirdim"* demiştir. Rüşdü Paşa ise, *"Efendimiz halk bizi ne bilsin, namımızın yayılması tevaccühlerinizin bir neticesidir."* cevabını vermiştir (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 147)³². Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadarete getirilmesi memnuniyetle karşılanmıştır (Ahmed Saib, 1320: 176). Abdülaziz, bürokrasiyi ve devlet dilini iyi bilen, toplumda belli bir saygınlığı olan biri olarak, onu sadaret makamına getirmiş, Midhat Paşa gibi meşrutiyetçi biri tercih edilmemiştir (Durdu, 2017: 43). Aslında Sultan Abdülaziz, Rüşdü Paşa'yı sadarete getirmekle sabık Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın neden olduğu gayri memnunluğu bertaraf etmeye ve tepkileri dindirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar iyi bir bürokrat olduğu söylene de yukarıda açıklandığı üzere, padişaha devlet ve memleket işlerinde güven vermemektedir.

Mehmed Rüşdü Paşa'nın şahsiyeti konusundaki müspet ve menfi birçok değerlendirme söz konusudur. Güzel konuşan, dikkatli, tenkitçi, zeki, kurnaz, kamuoyunun nabzını tutan, zamanın mizacını okşamasını bilen, haysiyetine düşkün, zamanı gelince hatıra-gönüle bakmayan fikrini açıkça söylemekten çekinmeyen bir şahsiyettir (Uzunçarşılı, 1987: 132)³³. Nitekim Serasker Hüseyin Paşa'yı yargılanmadan sürgünle cezalandırmak istenmesine Tanzimat ilkelerine aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır (Saydam, 2006: 202). İçişlerine en ince ayrıntısına kadar vakıf birisi olup (Abdurrahman Şeref, 1985: 161) siyasî ve idarî hayatı lekelenmemiştir (Uzunçarşılı, 1987: 102). Namus ve hamiyet sahibi olup devlet ve millet işlerinde kendisinden fenalık beklenmemiştir (Ahmed Saib, 1326: 62).

Bununla birlikte mâzul iken iyi bir tenkitçi olarak öne çıkmış olsa da iş başına geldiğinde önemli bir icraat gösterememiş (Saydam, 2006: 203) *"İşgal ettiği makama iktidarı olmadığına"* hükmedilmiştir (Ahmed Saib, 1326: 62)³⁴. Nitekim işbaşında iken itiraza tahammül göstermemiş dara düştüğünde istifa etmekten geri durmamıştır (Sertoğlu, 1972: 3216). Geniş görüşlü ve güçlü bir iradeye sahip değildir. Dolayısıyla büyük işlerin üstesinden gelecek devlet adamı vasfından uzaktır (Karal, C VIII, 2007b: 4). Avrupa'yı yakinen bilmediğinden haricî işlerde kendini gösterememiştir. Edindiği uzun tecrübeler, devlet işlerinde kesin iş yapma güç ve şevkini kırmış, şüphelerini artırmıştır. Bu nedenle özellikle son zamanlar da bir iş görememiştir (Abdurrahman Şeref, 1985: 161)³⁵. *"Gevşek tabiatlı"* bir kişi olduğundan diğer devlet adamlarının tavır ve davranışlarının, *"metanet-i fikriye"*ye sahip olmadığından aklen kendinden

³⁰ Ayrıca bk. İnal, 1982a: 113; Sertoğlu, 1972: 3208.

³¹ Ayrıca bk. İnal, 1982a: 141; Rüşdü Paşa, Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid devirlerini kapsayan 1859 ile 1878 yılları arasında beş kez sadaret makamında bulunmuştur. Bk. Danişmend, 1972: 191; Durdu, 2017: 28.

³² Ayrıca bk. İnal, 1982a: 110; Uzunçarşılı, 1967: 15; Danişmend, 1972: 255; Ahmed Saib, Rüşdü Paşa için; *"Makam-ı sadaret gibi devletin en büyük payesi bulunan bir mevki'-i aliye elde etmek sevda-ı harisânesinde olmayub daima girüde bulunmak arzusunda idi ise de softaların vakasından sonra ahval-i mücbire ile sadareti kabul etmiş idi"* demektedir. Bk. 1326: 62.

³³ Ayrıca bk. İnal, 1982a: 136.

³⁴ Rüşdü Paşa, Sultan Abdülaziz'in hal' meselesi ile ilgili sorgulanırken: *"Elim, dilim, ayağım bağlı olarak erbab-ı şerrin seyfi tahtına konulmuş olduğum halde hal' esnasında memuriyette bulunmak bedbahlılığına mazhar oldum."* demiştir. Bk. İnal, 1982a: 115; Uzunçarşılı, 1987: 119.

³⁵ Rüşdü Paşa, *"aşırı ihtiyatlı, kronik bir şikayetçi, hiçbir iş yapmayan ve zamanını halkın gözüne girmeye çalışmakla geçiren bukalemun gibi bir politikacı"* olarak değerlendirilmiştir. Bk. Davison, 1963: 101.

güçlü olanların tesiri altında kalmıştır (Ahmed Saib, 1320: 199). Padişaha karşı asık suratlı, başına buyruk, kendini beğenen, bencil, çekingen, yavaş, her reye muhalif, her şeye itiraz eden, riyakâr... tavırlara sahiptir (İnal, 1982a: 136).

Mehmed Rüşdü Paşa, bir devlet adamı ve bürokrat olarak Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık ve seraskerlik başta olmak üzere birçok önemli görevlerde bulunduğu vakıdır. Rüşdü Paşa tarafından devlet işleri icra edilirken gerek kişilerin kendi çıkarları gerekse hamiyet sâiki ile olsun memnun olup destekleyenler olduğu gibi; çıkarları zedelenen veya yapılan icraatlar ile devlet/millete zarar verildiğine inanılıp karşı çıkan, muhalif olanlar da söz konusu olmuştur. Dolayısıyla yukarıdaki iki farklı değerlendirmeye bu perspektifte bakılması meselenin anlaşılması bağlamında daha uygun gözükmektedir.

2.4. Hasan Hayrullah Efendi

Abdülmeccid döneminde ikinci imam olarak yaklaşık dokuz yıl süreyle sarayda görev yapan Hayrullah Efendi³⁶, Abdülaziz'in 1861 yılında padişah olmasıyla birinci *imam-ı sultanî* görevine getirildi (İpşirli, 1998: 75). Yine bu dönemde Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği payelerini aldı ve şeyhülislamlık mevkiine kadar yükseldi (Karal, 2007b: 306-307). Mehmed Memduh, Hayrullah Efendi'nin Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği payelerine yükselmesini "*padişahın dostluğuyla ve vakitli vakitsiz dolgun hediyeleriyle iltifata nâil olmasına*" bağlamıştır (1990: 103). Cevdet Paşa ise, "*şerrullah*" lakabı ile anılan Hayrullah Efendi'nin şeyhülislamlık makamına getirilmesini yadırgamakta, "*Kasımpaşalı bir imam efendiyi şeyhülislam etmek âlem-i bâlânın hatasıdır.*" (1980: 234) demektedir. Başkâtip Atıf Bey'den nakledildiğine göre Abdülaziz'in, Hayrullah Efendi ile ilgili kanaatini şöyledir: "*Hayrullah Efendi bizim dairede iken 'fesatçı imam' derlerdi. Rüşdü Paşa'nın tavsiyesi ile şimdi şeyhülislam tayin ettik; Allah vere, bir halt etmeye!*" (Mehmed Memduh, 1990: 75-76).

Hayrullah Efendi, tahsili basit fakat tecvit ve Kur'an okumada eşsiz olması (Abdurrahman Şeref, 1985: 248) bakımından sesinin güzelliğinden başka üstün bir vasfı bulunmayan (Danişmend, 1972: 156) Mahmud Celaleddin'in ifadesine göre imamlığını yaptığı Abdülaziz'in "*mizacını okşayacak mukallitlikler ve dedikodularla yükselmiş, âlim görünüşünde, cesur bir cahil, kötü yaradılışlı, rezilâne hareketleri ile meşhur*" birisidir (1979: 146). Dolayısıyla devlet ricali üzerinde güven telkin eden bir izlenimi söz konusu değildir (İpşirli, 1998: 76)³⁷. Hatta Abdülaziz, "*bizim imamı şeyhülislam yaptım, biraz da onlar (vükela) kahrını çeksinler*" demiştir (Abdurrahman Şeref, 1985: 248; Danişmend, 1972: 156).

Hayrullah Efendi Şeyhülislamlığa getirildikten sonra Abdülaziz tarafından Bâb-ı Meşihat'a gönderilen Başmabeyinci Hafız Mehmed Bey ilmiye ricali ile arz odasında toplanmış ve kendilerine padişahın şu buyruğunu tebliğ etmiştir: "*Devletin gücünü ve kutsal haklarını korumak için benzeri görülmemiş zirhli bir donanma yaptırıldı. Kara ordularının takviyesi için yeni icat top, tüfek ve mühimmat aldırıldı. Emelim halkın huzurunu devam ettirip ülkenin bayındırlığını sağlamak olduğu halde bazı ulemanın dedikoduya yeltenmesi cezaya layık olduğu halde bu defa bağışlandılar. Lakin tekrar bu işe kalkışarlarsa, düşmanlarım için hazırlattığımı onların üzerinde kullanırım.*" Bu sözlerden büyük korku ve endişe duyan ulema itaat ve sadakat içinde padişaha daima bağlı olduklarını başka bir emellerinin olmadıklarını bildirmişlerdir. Bu gelişme üzerine Hayrullah Efendi Meclis-i Vükela'ya gelip vaziyeti söylediğinde sadrazam, bütün ulemanın sadakat ve bağlılığını yansıtan bir metin yazılmasının talimatını vermiştir. Bu metnin padişaha güven verecek onun merhametini sağlayacak nitelikte olması istemiştir (Mehmed Memduh, 1990: 77-78). Anlaşıldığına göre medrese talebelerinin nümayişi ile ulemanın siyasete alet olması Abdülaziz'i son derece rahatsız etmiş, tekerrürü halinde silah kullanmaktan geri durmayacağını

³⁶ "*Hasan Hayrullah Efendi (1834-1898) Sultan Abdülmeccid'in ikinci imamı olarak devlet kademelerindeki vazifesine başlamış ve Sultan Abdülaziz devrinde ilmiye kadrolarında ilerleyerek şeyhülislamlık makamına kadar yükselmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde birçok hediyeye ve iyi muameleye nâil olmuş, yeterli ilmi birikimi olmamasına rağmen Şeyhülislamlık gibi ilmiye kadrolarının zirvesi olan bir vazifeyi; İlki bir ay sekiz gün, ikincisi ise bir yıl iki ay on altı gün olmak üzere toplamda bir yıl üç ay yirmi dört gün deruhte etmiştir. İkinci şeyhülislamlık döneminde üç padişah ile çalışmış olan Hasan Hayrullah Efendi, bu padişahlardan Sultan Abdülaziz ve Sultan Beşinci Murad'ın hal' fetvasını vererek tahttan indirilmelerini sağlamıştır.*" Bk. Akkurt, 2014: 23, 24, 124; Ayrıca bk. İpşirli, 1998: 75-76.

³⁷ Ayrıca bk. Davison, 1963: 101.

bildirerek onları sert bir şekilde uyarmıştır. Bununla birlikte sadrazamın ilmiye ricaline hazırlattığı padişaha güven telkin eden sadakat metni ise vaziyeti idare etmek asıl maksatları olan darbeyi gizlemek için kullanılmıştır.

Hayrullah Efendi'nin ilk Şeyhülislamlığa 11 Haziran 1874'te getirilmiş 38 gün³⁸ sonra da azledilmiştir. Azline, bu esnada Sadrazam ve Serasker olan Hüseyin Avni Paşa ile arasındaki ihtilaf neden olmuştur (İpşirli, 1998: 75; İnal, 1982a: 496). Hayrullah Efendi Meclis-i Vükela'da Osmanlı Bankası'nın imtiyazının artırılması mevzuunda Hüseyin Avni Paşa'ya muhalefet etmesi ikili arasında anlaşmazlığın çıkış noktasını oluşturur (Akkurt, 2014: 39). Abdülaziz, Hayrullah Efendi'nin kısa zamanda şeyhülislamlıktan azledilmesinden pişmanlık duymuş ve onun gönlünü almak niyetiyle beş bin altın atıyye ile birlikte yedi bin kuruş mâzuliyet maaşı bağlatmıştır (Uzunçarşılı, 1967: 25). Ancak Hayrullah Efendi'nin gönlünü almak gayesi ile gönderilen ihsanlar ve mâzuliyet maaşı onu tatmin etmeyecektir (Akkurt, 2014: 54-55).

Hayrullah Efendi, Abdülaziz'in imamlığından yetmiş olmakla birlikte, mevkiini korumak için bu ittifakın içinde yer almıştır (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 160)³⁹. İlk şeyhülislamlığından kısa süre içinde azledilmiş olması Abdülaziz'e karşı kin duymasına sebep olmuş (Danişmend, 1972: 156) "*ikbal hırsı ve şeyhülislamlıkta kalabilmek emeli*" (Sertoğlu, 1972: 3210), onu darbeciler içine çekmiştir.

Diğer taraftan Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi hususunda, hal' erkânına istedikleri fetvayı verecek bir şeyhülislam gerekliydi. Hâlihazırdaki Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi ile bu iş olacak değildi. Zira Hasan Fehmi Efendi'nin padişaha bağlılığı biliniyordu. Bu konuda fetva vermeyeceği gibi hal' olayını padişaha da haber verebilirdi. Bu nedenle mevcut şeyhülislamın azledilmesi, yerine de istedikleri fetvayı verebilecek Hayrullah Efendi'nin getirilmesi kararı alınmıştır (Akkurt, 2014: 48).

Hayrullah Efendi'nin, Abdülaziz'i tahtan indirmek için çalışan komiteye katılması⁴⁰ Hüseyin Avni Paşa'nın muhalefetine rağmen Rüşdü Paşa'nın ısrarı ile olmuştur. Hayrullah Efendi, Hüseyin Avni, Midhat ve Rüşdü Paşalar ile kendisinin Kuruçeşme'deki yalısında gizli toplantılar düzenlemiş siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Hayrullah Efendi padişahı oyalama yoluna gitmiştir. Zira saltanat makamının icraatlarından ulema ve rical-i devletin memnun olduğunu söylüyordu. Padişahın hal' fetvasını Fetva Emni Kara Halil Efendi'ye hazırlatmıştır. İlerde detayları anlatılacak olan hal' fetvasında, "*padişahın zihnen ma'lul olup devlet idaresinden habersiz olduğu, hazineyi devlet ve milletin altından kalkamayacağı ağır masrafa soktuğu, din ve dünya ahvalini birbirine karıştırdığı, devlet ve milletin bekasını tehlikeye soktuğu*" yönünde son derece ağır ve muğlak gerekçeler öne sürmüştür (İpşirli, 1998: 75).

Midhat Paşa tarafından Serasker Kapısı'na biat için davet edilen Mekke eski Emiri Şerif Abdulmuttalib Efendi, "*Fetva var mıdır?*" diye sormuştur (Mehmed Memduh, 1990: 85). Abdülaziz'in hal' fetvasını vermeyi dolayısıyla hal'ini kafaya koymuş olan Hayrullah Efendi'nin Abdulmuttalib Efendi ile Serasker Kapısı'nda vuku bulan konuşma ise şöyledir: Abdulmuttalib Efendi, Hayrullah Efendi'ye : "*Halife mecnun veyahut küfre müteallik (ait) bir şey olmadıkça nasıl hal' edilir*" diye sormuş, Hayrullah Efendi ise: "*İhtilal-i akl (akıl bozukluğu) şöyle dursun ben iki defa Sultan Abdülaziz'in lisanından küfre müteallik söz işittim*" karşılığını vermiştir (İnal, 1341: 44-45)⁴¹. Bu konuda Rüşdü Paşa'nın görüşünü "*Eğer Sultan Aziz on gün daha makam-ı hilafette bulunur ise Memalik-i İslâmiyenin mahvolacağı*" şeklindeki sözleri yansıtmaktadır (İnal, 1982a: 113; Uzunçarşılı, Taif, 1950: 23, dipnot: 1).

Hayrullah Efendi, V. Murad'ın cülûsu ve icraatı hususlarında hal' erkânının diğer üyeleri ile birlikte hareket etmiştir. Her icraatı bunlar tarafından kontrol altında tutulduğundan olacak Sultan Murad her işte

³⁸ Akkurt, şeyhülislamlığının 42 gün sürdüğünü yazmaktadır. Bk. 2014: 54.

³⁹ Cevdet Paşa bu konuda "*Hayrullah Efendi Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin çırağ-ı hâssı bulunduğu mebnî böyle hatırlı ve âkıbeti meçhul bir fi'l-i nâ-be-câya muvâfakatleri ihtimâlden ba'id görünürdü*" demektedir. Bk. 1991: 154.

⁴⁰ Ahmed Saib'in naklettiğine bakılırsa Midhat Paşa, Hayrullah Efendi'ye hal' meselesini açmış ve görüşünü sormuştur. Hayrullah Efendi ilk başlarda korku ve endişeye kapılmış ise de Abdülaziz'in siyaseti yüzünden devletin büyük tehlikeye düştüğü Midhat Paşa tarafından anlatmış, padişahın yönetimden düşmesi lüzumunu inkâr edememiştir. Bununla birlikte hal' meselesinin aksi suretle zuhur edebileceği bu işten vaz geçilmesini hiç olmazsa tehir edilmesini tavsiye etmiştir. Birkaç gün sonra ise Babiali'de Hüseyin Avni ve Rüşdü Paşalar bu meseleyi tekrar kendisine açmış kesin bir cevap istemişler bu defa da kesin bir cevap verememiştir. Bk. 1320: 200-201.

⁴¹ Ayrıca bk. Uzunçarşılı, 1950: 23, dipnot: 1.

bu heyetin onayının aranmasını irade buyuracaktır (İpşirli, 1998: 76). Padişahın imamlığını yapmış olduğundan güvenini de kazanmış olacak, işlerin yolunda gittiği yönünde telkinleriyle Abdülaziz'i gaflete düşürecektir. Erkân-ı Erbaa'ya dâhil olmasında her ne kadar Rüşdü Paşa'nın zorlaması olsa da tıpkı Avni Paşa (seraskerlikten azledilmesi) gibi daha evvel şeyhülislamlık makamından azledilmesinin tesiri olmalıdır. Yine bu hal' teşebbüsüyle mevcut şeyhülislamlık makamını garantiye alma düşüncesi olduğu da söylenebilir. Veliht Murad Efendi'yi sultanlığa taşıyan hal' fetvasına bakıldığında lüzum görülen meşruiyet kılıfını da bularak işi kitabına uyduracaktır.

3. Erkân-ı Erbaa'nın 30 Mayıs 1876 Darbesi

Midhat Paşa'nın bir hayli zamandan beri tahrikleri sonucu sùhte/softa kıyâmı meydana gelmiştir. Birkaç bin kişiyle Fatih camine, ertesi gün ise daha büyük bir kalabalıkla Süleymaniye camine toplanılmıştır (Cevdet Paşa, 1980: 227). Bu atmosferin tabii sonucu olarak 10 Mayıs 1876 (16 Rebiülahir 1293) Çarşamba günü Fatih medresesi ardından Bayezid ve Süleymaniye medreseleri talebeleri dersleri boykot ederek, “Devlet ve memleketin, hukuk ve istiklali ayaklar altına alındığı bir zamanda derslerle meşgul olmak, hamiyet ve diyanet âlâmeti değildir; her tarafta İslamlar Hristiyanların tahkir ve ezaları altında eziliyorlar, buna sebep olan devlet büyüklerini ortadan kaldırmak şer'an hepimize vazifedir.” sloganları ile Fatih ve Bayezid meydanlarında toplanmışlardır (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 140; Sertoğlu, 1972: 3204). Softalar memleketin kötüye gittiğine yönelik tahrik yüklemelerinin bir tezahürü olarak dersleri askıya almışlardır. Softaların İslamî bir protesto dili kullandıkları görülmüş, bu olay ile medresenin siyaseti etkileme ve belirleme rolü ortaya çıkmıştır.

Bulgar ve Hersek olaylarından mahzun olan Abdülaziz, dinlenmek için gittiği Ayazağa Çiftliği'nde bu hadiseyi haber alır almaz Yıldız Sarayı'na dönmüştür. Daha önce de ifade edildiği gibi softalar, Babîali, Şeyhülislâm Kapısı ve Serasker Kapısı'nda gösteriler düzenleyerek Yıldız Sarayı'nın önüne kadar gelmişlerdir. Buradaki protestolarda şeyhülislâm ile sadrazamın kesin suretle azlini istemişlerdir (Sertoğlu, 1972: 3205)⁴². Sultan Abdülaziz büyük bir endişe içinde aceleyle Serkurena Hafız Mehmed Bey ile Seryaver Halil Paşa'yı softaların bulunduğu camilere göndermiş ve isteklerini dikkate almıştır (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 141). Böylece Mahmut Nedim Paşa ve Hasan Efendi derhal azledilmiştir (Midhat Paşa, 1997: 185). Rüşdü Paşa sadrazamlığa, Padişahın birinci imamı Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislamlığa, Bursa Valisi Hüseyin Avni Paşa Seraskerliğe (BOA. İ.DUİT. nr. 190-41; Cevdet Paşa, 1980: 228, 1991: 153), Midhat Paşa Meclis-i Vükelâ⁴³'ya memur edilmiştir (Kuran & Berktaş: 2012: 98).⁴⁴ Ayrıca Kayserili Ahmed Paşa da sonradan Kaptan-ı Deryalığa tayin edilecektir (Cevdet Paşa, 1980: 228, 1991: 153). Çarşamba günü (10 Mayıs 1876) başlayan gösteriler Cuma günü (12 Mayıs 1876) kabine değişikliğine kadar sürmüştür (Danışmend, 1972: 254)⁴⁵. Bu durumun hükümet darbesi olduğu aşikârdır. Devletin siyasi, askeri, ilmiye ve bürokratik saç ayaklarını oluşturan bu mevkilere, kendi aleyhinde olan zevatı atamakla Abdülaziz kendi sonunu hazırlayacaktır. Devletin üst yönetimindeki bu değişiklik ile Abdülaziz'i tahttan indirmek V. Murad'ı tahta çıkarmak isteyen Erkân-ı Erbaa büyük imkâna kavuşacaktır. Zira Abdülaziz bundan (12 Mayıs 1876) 18 gün sonra bu komite tarafından bir darbe ile tahttan uzaklaştırarak yerine veliaht yeğeni Murad Efendi, V. Murad unvanı ile padişah yapılacaktır.

“Erkân-ı Erbaa” denilen bu dörtlü komite, Abdülaziz'i tahttan indirmek için anlaşmışlardır (Küçük, 2006: 184). Midhat Paşa darbenin fikir babası ve tertipleycisi olmakla birlikte bu konuda asıl önemli rolü

⁴² Sadrazam ve şeyhülislamın azledilme istekleri için ayrıca bk. Davison, 1963: 100; Küçük, 1988: 183.

⁴³ “Sadrazamın başkanlığında nâzırlardan oluşan ve Osmanlı hükümetini niteleyen meclis,” Bk. Ali Akyıldız, 2003: 251-253.

⁴⁴ Bu değişiklikler için ayrıca bk. Midhat Paşa, 1997: 185; Küçük, 2006: 184; Mahmud Celaleddin Paşa'nın konu hakkında görüşü şöyledir: “Medrese talebelerinin tahrik ve kıskırtılması ile çıkan bu ayaklanma velev ki din gayreti ile çıksın devlet memleketin en sıkıntılı zamanında hükümet aleyhindeki kalkışmalar memleket adına korkulacak, çekinilecek hareketler olduğunu tarihte benzer olaylar göstermektedir. Bu sebepten kalkışmayı organize eden hocaları ele geçirmek, harekete katılanların dağıtılıp asayışı temin ile iktidar gücünü göstermek elzemdi. Sadrazam ve şeyhülislam değişikliği yapılacaksa başka bir neden ileri sürülerek yapılmalıydı.” Bk. 1979: 141.

⁴⁵ Danışmend, bu kabine değişikliğini Osmanlı hariciye siyaseti açısından şöyle değerlendirir: “Mahmud Nedim'in temsil ettiği Rus siyaseti yerine Mütercim-Rüşdü, Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların temsil ettikleri İngiliz siyaseti kaim olmuş demektir.” Bk. 1972: 255.

Hüseyin Avni Paşa üstlenecektir (Güner, 2018: 90). Babıali'de, Bayezid'de Midhat Paşa konağında ve Hayrullah Efendi'nin Kuruçeşme'deki yalısında sık sık biraya gelerek hal' programını görüşmüşlerdir (Uzunçarşılı, 1967: 27). Dönemin anlayışına göre şeriata uygun bir şekil vermek için Fetvâ Emmini Kara Halil Efendi, Hasan Hayrullah Efendi vasıtasıyla Midhat Paşa'nın konağına davet edilmiştir (Sertoğlu, 1972: 3209). Midhat Paşa, Fetva Emmini Kara Halil Efendi'ye, "*Padişah mülk ve milleti tahrib ve devlet hazinesini israf etti; milletin durumunun islahı için tahttan indirilmesi tasavvur olunur, buna şer'i cevâz var mıdır?*" diye fetva isteyince Halil Efendi: "*Bu hayırlı işe çarşaf kadar fetva veririm*" karşılığını vermiştir (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 161).

Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa tarafından Dolmabahçe Sarayı'nın askerle kuşatarak Veliht Murad Efendi'nin Serasker Kapısı'na getirilmesine, burada kendisine biat edilerek Sultan Abdülaziz'in hal' olunmasına karar verilmiştir (Sertoğlu, 1972: 3209). Velihtın bu konudaki yaklaşımı ise "*Ben bir kere saraydan alındıktan sonra artık bir daha içeriye girmem*" (SüleymanPaşa, 1326: 23) şeklinde olmuştur. Diğer taraftan Hüseyin Avni Paşa'nın Paşalimanı'ndaki yalısında bir araya gelen kumandanlar 26 Mayıs 1876 günü hal' kararının uygulanmasını tekrar gözden geçirmişlerdir (Küçük, 1988: 183;Şehsuvaroğlu, 1949: 73). Hüseyin Avni, Redif ve Süleyman Paşalardan oluşan kumandanlar, hal' meselesini derinlemesine görüşüp kararlaştırmışlar ve tarih olarak 31 Mayıs Çarşamba gününü belirlemişlerdir (Sertoğlu, 1972: 3223). Serasker, Midhat Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'nın da kendi yanlarında olduğunu, Rüşdü Paşa ile Hayrullah Efendi'nin de bu ittifakta yer alacağını söylemiştir (Şehsuvaroğlu, 1949: 73;Davison, 1963: 107). Daha sonra Hüseyin Avni Paşa, Kayserili Ahmed Paşa, Sadrazam Rüşdü Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi hal' işinin ayrıntılarını görüşmüşlerdir. Süleyman Paşa da Tal'ie taburları binbaşılı ve İstanbul merkez kumandanı Mustafa Seyfi Paşa ile gizli temaslarda bulunarak destek sözü almıştır (Şehsuvaroğlu, 1949: 74).

1876 Mayıs'ının şartları ve İstanbul halkının tepkisi⁴⁶ Abdülaziz'in devrilmesinde iyi bir fırsat sunmakla birlikte padişahın hal' edilme planları nazırların ve ulemanın genel onayını sahip değildir. Bu planlar küçük bir grubun eseridir (Davison, 1963: 103)⁴⁷. Sadrazam, Serasker, Şeyhülislam ve Meclis-i Vükela üyesi Midhat Paşa'dan müteşekkil Erkân-ı Erbaa'nın birleştiği konu Abdülaziz'in hal' edilmesi, V. Murad'ın tahta geçirilmesidir. Bu sürecin birinci aşaması softalar hareketi de denilen medrese talebelerinin ayaklanmasıyla yukarıda zikredilen makamları elde etmeleridir. İkinci aşama ise Abdülaziz'i hal' edecek planın kurgulanıp uygulanmasıdır. Bunun için sık sık toplanıp hal' için en uygun zamanı belirlemeye çalışmışlardır. Kendisini iktidara taşıyacak bu grupla V. Murad yakın temas halindedir. Padişahlığa talip olan Murad Efendi bu sürecin doğal akışıyla değil de bir darbe ile gerçekleşmesinde hiçbir mahsur görmemiştir. Üstelik hal' meselesinde başarısızlığa tahammülü de yoktur. Veliht olarak çıktığı saraya padişah olarak dönmek arzusundadır.

Sultan Abdülaziz ve çevresi olan bitenden habersiz durumdadır⁴⁸. İstanbul'da yaşananlardan konuşulanlardan genellikle haberi olan Rusya Sefareti de böyle bir olayın hazırlandığını öğrenebilmiş değildir (Şehsuvaroğlu, 1949: 82). 29 Mayıs Pazartesi günü Sultaniye Vapuru ile Dolmabahçe Sarayı önüne getirilen redif askerlerinin yerleştirilmesi ile bizzat ilgilenen Abdülaziz, seraskeri sormuştur. Başmabeynci Hafız Mehmed Paşa, padişahın seraskeri istediğini zannederek onun saraya gelmesi için Hüseyin Avni Paşa'ya haber göndermiştir (Sertoğlu, 1972: 3224).

Seraskerin saraya çağırılması endişe ve korkuya neden olmuştur (Şehsuvaroğlu, 1949: 81). Hüseyin Avni Paşa, sadrazam ve şeyhülislamı, Midhat Paşa'yı, Bahriye Nazırı Ahmed Paşa'yı, Askeri Şura Başkanı Redif Paşa'yı ve Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa'yı gece Seraskerlik Kapısında toplayıp padişahın hal' tertibini haber almış olabileceği ihtimali olduğunu belirterek hemen harekete geçilmesini istemiştir (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 167).

⁴⁶ Hüseyin Hıfzı, "*Millet, Sultan Aziz'in su-i idâre ve israfatı menâfi-i mülk-i millete menafi ve mugayyir olduğunu hissederek herhalde Sultan Aziz'in hal'ine hazırlanmakta idi.*" diye yazmaktadır. Bk. 1326: 3.

⁴⁷ Mahmud Celaleddin Paşa: "*Bu değişikliğe umûmun değil müttelik erkândan başka, Vükela'nın bile fikri olmadığı halde, yayınlanan ilan-namelerde, Sultan Abdülaziz'in umûmun ittifakı ile tahttan indirildiğine dair olan fikraya itiraz etmek kimsenin hatırına gelmemişti.*" diye yazmaktadır. Bk. 1979: 175.

⁴⁸ II. Abdülhamid padişah olduktan sonra mabeyincilerine yazdırdığı notlardan anlaşıldığına göre Sultan Aziz'in hal'ine yönelik hazırlıklardan haberinin bulunduğu ancak bunu vaktiyle padişaha bildiremediği nakledilir. Bk. Şehsuvaroğlu, 1949: 85.

29 Mayıs Pazartesi günü darbenin zamanı bir gün öne çekilip 30 Mayıs sabahı erken saatlere alınmıştır (Davison, 1963: 107). Abdülaziz, Velihaht Murad Efendiyi kontrol altında tuttuğuna ve elinin altında olduğuna inanadursun Erkân-ı Erbaa adı verilen hal' komitesi sık sık bir araya gelmiştir. İhtilalin zamanı ve nasıl icra edileceği tartışılmıştır.

Hazırlanan planın uygulanması aşamasında İstanbul'daki askerlerin hal' olayına karşı çıkma ihtimali dikkate alınarak daha önceden Şam'dan ve diğer birliklerden asker getirilmiştir. Ayrıca Süleyman Paşa, askeri, ihtilalin gerekliliğine sevk etmek için, subay ve askerlere milli duygularını harekete geçirecek sözler söylemiştir (Şehsuvaroğlu, 1949: 86, 87)⁴⁹. Dolmabahçe Sarayı karadan ve denizden abluka altına alınmıştır (Cevdet Paşa, 1991: 154; 1980: 230)⁵⁰. Taşkışla'da bulunan üç tabur askerden Ethem Bey'in taburu yaldızlı ve koltuk kapılar ile camlı köşk çevresini, İzzed Efendi'nin taburu harem dairesi ile veliaht dairesini tutmuştur. Süleyman Paşa bu taburla birlikte bulunmuş, Mustafa Seyfi Paşa emrindeki bir tabur da Dolmabahçe meydanında ihtiyat kuvvet olarak beklemiştir. Dolmabahçe Sarayı'nın Beşiktaş yönünde bulunan Velihaht Murad Efendi dairesi daha önce Harbiye Mektebi öğrencileri tarafından tutulmuştur (Şehsuvaroğlu, 1949: 87).

Hal' olayının nasıl gerçekleşeceği önceden Murad Efendi'ye gizli olarak haber verilmiştir. Ancak salı günü öğleden sonra kalkışılacak harekete böyle gece yarısı teşebbüs edilmesi nedeniyle, Sarayın askerlerce kuşatılması meselenin Sultan Abdülaziz tarafından öğrenildiğini dolayısıyla kendi aleyhine bir harekete dönüştüğünü zannetmiştir (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 170). Kendisinin tevkif edilmesi için bir hile olduğu zannına kapılarak sinir zafiyeti geçirmiştir (Ali Vasıb Efendi, 2005: 23). Murad Efendi'nin tereddütleri Süleyman Paşa'nın, etkili ve ikna edici konuşmasıyla giderilmiştir. Kendilerinin millet tarafından taht-ı saltanata davet edildiği söylenmiştir (Ahmet Mithat Efendi, 2013: 147). Yakın dönem siyasi tarihimizde meydana gelen darbelerin temel klişe cümlesidir. "İktidardan düşürülene "millet sizi istemiyor", iktidara getirilene "millet sizi istiyor". Aslında kalkışılan bu tür gayri meşru hareketlerin halk tarafından genel kabul gördüğü teması işlenerek meşrulaştırma çabası olarak görmek mümkündür.

Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa tarafında dairesinden alınan Murad Efendi şafak vakti saraydan çıkarılmıştır (Cevdet Paşa, 1980: 230;1991: 154). Murad Efendi'yi karşılayan Hüseyin Avni Paşa ya korku ve telaşından ya da kibir ve azametinden arabadan inmeyip Murad'ı arabaya davet etmiştir (SüleymanPaşa, 1326: 46)⁵¹. Hüseyin Avni Paşa, arabasına aldığı veliahta cebindeki tabancayı teslim edip, "Efendim! Eğer kutlu vücudunuza Allah korusun, bir zarar erişmek ihtimali ortaya çıkarsa önce bu kulunuzu öldürün" diyerek teminat vermiştir (Mehmed Memduh, 1990: 82)⁵². Daha sonra Murad Efendi ile Hüseyin Avni Paşa Dolmabahçe Cami rıhtımında arabadan inerek hazır bekleyen üç çifte kayığa geçmişlerdir (Sertoğlu, 1972: 3226). Denize açılır açılmaz Hüseyin Avni Paşa, zırhlı gemiye (donanma) gidilmesi talimatını vermiştir (Mehmed Memduh, 1990: 84; Süleyman Kani, 1933a: 8). Sürekli yağın yağmur, şiddetle esen rüzgâr çetin hava koşullarına sebep olmuş bu koşullar altında yolculuk başlamıştır. Biraz açıldıktan sonra ise Hüseyin Avni Paşa'nın beş çifte kayığına rastlanmış ve ona geçilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1949: 91). Bu yolculuk akabinde Sirkeci iskelesine çıkarılan veliaht buradan alınarak araba ile doğru Serasker Kapısı'na götürülmüştür. Orada bulunan vükela, devlet erkânını ve davet edilenler tarafından karşılanmıştır (Uzunçarşılı, 1967: 49). Sadrazam Rüşdü Paşa, Midhat Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Namık Paşa kendisini bekleyenler arasında bulunmaktadır (Şehsuvaroğlu, 1949: 92).

Abdülaziz'in hal' fetvasına gelince şöyledir: "*Emirü'l-mü'minin olan zeyd muhtellü's-şu'ur ve umür-ı siyâsiyeden bî-behre olub emval-i mîrîyeyi mülk ve milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesârif-i nefsâniyesine sarf ve umur-ı dînîyye ve dünyevîyeyi ihlâl ve teşvîş ve mülk ve milleti tahrib edip bekâsı mülk ve millet hakkında muzır olsa hal' i lâzım olur mu?*

⁴⁹ Süleyman Paşa'nın irad ettiği konuşma için bk. Ahmed Saib, 1320: 207-208.

⁵⁰ Mahmud Celaleddin Paşa bu konuda şunları kaydeder: "*Serasker Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa'yı Harbiye Mektebi'ne, Redif Paşa'yı Gümüştüğü kışlasıyla Taşkışla'ya, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'yı Beşiktaş önünde duran zırhlı donanmaya gönderip, "mektepe talebelerinin" asker kıyafetiyle tabur nizamına konularak Sarayın Velihaht dairesi yani Beşiktaş çarşısı tarafına ve kışlalardaki redif taburlarının Dolmabahçe tarafını muhafazaya tayin etti.*" Bk. 1979: 167.

⁵¹ Ayrıca bk. Şehsuvaroğlu, 1949: 90; Sertoğlu, 1972: 3226; Uysal, 2014: 198-99.

⁵² Uzunçarşılı, *Serasker, veliahdı arabasına aldıktan sonra ağası Hafız'ın yanındaki revolveri Murad Efendi'ye vererek "Efendim size bir zarar erişmek ihtimali olursa iptida kulunuzu öldürün" diye kendisine teminat verdiğini yazar.* Bk. 1967: 47.

Beyan buyrula.” El cevab: Allâhu te ‘âlâ a’lem olur. Ketebehü’l-fakîr Hasan Hayrullah Afâ anhü” (BOA. Y.EE. nr. 21-28/2)⁵³.

Abdülaziz, “muhtellü’ş-şuur” (delirmiş) olduğuna dair verilen fetva ile hal’ edilmiş Veliht Murad Efendi, “Sultan Murad Han-ı Hamis” unvanı ile 30 Mayıs 1876’da Osmanlı hükümdarı olmuştur (Uzunçarşılı, 1967: 49). Abdülaziz siyasi işlere ve devlet idaresine aklının ermediği, şuurunun yerinde olmadığına doğruyu yansıtmadığı gibi fazla müsrif olmakla birlikte din işlerini bozacak karakterde de değildi (Sertoğlu, 1972: 3227). Şer’an, bir sultanın hal’i için aranan birinci dereceden sebepler delilik (cünun) ve (küfr) dinden çıkmaktır (Cevdet Paşa, 1980: 230-231). Esasen padişahı tahttan indirmek veya tahta çıkarmak eylemlerinde fetva meşruiyet aracıdır. Koskoca Müslüman âleminin halifesi konumundaki bir padişaha küfür ithamı mümkün olmadığına göre delilik gibi yoruma açık bir argüman kullanılmıştır. Abdülaziz’in zaafi olan müsrifliği de hal’ işinde kamuoyunu ikna etmede önemli bir imkân sunmuştur.

Erkân-ı Erbaa (müttefik heyet), şehzadenin askeri daireye gelişi ile amaçlarına ulaşmıştır. Sultan Abdülaziz’in umum ittifak ile tahttan indirildiği⁵⁴, Murad Efendi’nin cülûs ettiği münadiler ve basın yoluyla ilan edilmiştir. Donanmadan ve askeri mevkilerden cülûs ilanını bildiren toplar atılmıştır. İstanbul’da V. Murad’ın Sultan olduğunu haber alanlar Serasker Kapısına gelmiştir (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 171). Olayı duyan vükela ve vezirler, ümera ve halk birbiri ardınca huzura çıkarak biat resmini icra etmişlerdir (Şehsuvaroğlu, 1949: 92). Serasker Kapısındaki törenin akabinde V. Murad Topkapı Sarayı’na geçerek Hırka-ı Saadet dairesini ziyarette bulunmuştur. Emr-i vakiye getirilen biat töreni için davetiye gönderilemediği gibi devlet ricalinin hepsine de cülûs haberi verilememiştir. Askeri gemiden atılan cülûs topları ile saltanat değişikliğinden haberdar olanlar için, Dolmabahçe Sarayı’nda ikinci bir biat töreni tertip edilmiştir (Karateke, 2017:46-47). Hal’ olayını sonradan öğrenen ve biat dolayısıyla Dolmabahçe Sarayı’na gelen eski sadrazamlardan Yusuf Kamil Paşa ise, karşılaştığı Sadrazam Rüşdü Paşa’yı, “ *iyi b.. yediniz*” demek suretiyle azarlamış, Sultan Murad’ın huzuruna çıkıp biat ettikten sonra teessürle : “*Hal’ olup Sultan Aziz, şah Murad Han oldu / Biri giryan gözümün, diğeri handan oldu*” (İnal, 1982a: 233) beytini söylemiştir.

Bu işte diğer bir konu ise yeniçeriler döneminden bu yana dağıtılamayan cülûs bahşişi, V. Murad’ın tahta çıkışıyla sadece İstanbul’daki askerlere olmak üzere, dağıtılmış olmasıdır. Bu Abdülaziz’in tekrar başa geçirmeye yönelik olası isyana mani olmak ve darbeye karışan askerleri de susturmak için alınan bir önlem olmalıdır (Terzi, 2011: 80). Görüldüğü üzere hal’ vukuundan sonra biran evvel resmi prosedürü tamamlama telaşına düşülmüştür. Cülûs törenlerinde alışık olunmayan olağanüstü ve aceleci uygulama Erkân-ı Erbaa’nın kendi canlarını ve ikballerini teminat altına alma gayreti olarak izah edilebilir. Çünkü başarısız olan ihtilal, ihtilalcilerin başını yer, düsturu her zaman geçerli olmuştur.

Dolmabahçe Sarayı 30 Mayıs 1876 Salı sabahı şafak vakti kuşatılmış ve saraya kimsenin girip çıkmasına müsaade edilmemiştir (Uzunçarşılı, 1967: 53). Saray halkı uyku gafletine daldığından vukuattan haberleri olmamıştır. Ortalık aydınlanmaya başladığında sarayın kuşatıldığı ve Murad Efendi’nin dairesinden alınıp götürüldüğünü öğrenmişlerdir. Donanmadan toplar atılmaya başlayınca iş işten geçmiş olduğu anlaşılmıştır. Sultan Abdülaziz’in daire-i mahsusa halkı, suskun ve hayret içinde kalmıştır (Cevdet Paşa, 1980: 231)⁵⁵.

⁵³ Fetvanın günümüz Türkçesi’nde karşılığı: Müminlerin emiri olan zat, bilincini yitirmiş ve siyasi işlerden habersiz olup devletin mallarını devlet ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği derecede kişisel masraflara harcar, din ve dünya işlerini bozar ve karıştırır, devlet ve milleti yıkıma götürürse, yerinde kalması devlet ve millet için zarar olsa tahttan indirilmesi gerekli olur mu? Cevap: Yüce Allah en doğrusunu bilir. Olur.

⁵⁴ Yapılan hal’ ve cülûsta umum ittifak bir yana müttefik erkândan başka vükelanın bile bu işe katılımı söz konusu değildir. Saltanat değişikliği devlet ve milletin ıslahı için karar ve icra edilmiş bir tedbir zannedildiğinden buna karşı çıkmak kimsenin hatırına gelmemiştir. Bk. Süleyman Kani, 1933c: 10; Konu hakkında Danişmend ise şunları kaydeder: “*Sultan Aziz’in hal’iyle Sultan Murad’ın cülûsu hakkında vilayetlere tamim edilen resmi tebliğde ‘İttifak-ı umumi’ den bahsedilirse de bu iddia Erkân-ı Erbaa’nın uydurduğu bir yalandan başka bir şey değildir. Hakikatte bu iş bir kaç kişi tarafından tasarlanıp bir iki bin askerle yapılmış bir el-çabukluğundan ibarettir.*” Bk. 1972: 266.

⁵⁵ Abdülhamid Efendi, Abdülaziz’in hal’ edileceğini öğrenmiş ancak bunu padişaha haber vereceği günden önce hal’ vuku bulmuştur. Bk. Şehsuvaroğlu, 1949: 98.

Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultanın "Sergüzeştname" adlı hatıratında saltanat değişikliği haberinin devrik sultan tarafından duyulması ve tepkisi⁵⁶ şöyle anlatılmaktadır: Sabaha karşı saat sekizde yangın var diye Valide Sultan uyandırılmıştır. Pencereden bakan Valide Sultan, "Hayır bu yangın değildir. Arslanımı tahttan indirdiler; Murad Efendi'yi tahta çıkardılar. Ne yapalım Allah'ın emri böyleymiş" diyerek Sultan Abdülaziz'in dairesine giderek onu uyandırmıştır. Padişahın, ne oldu? sorusuna Vâlîde Sultan, "Ne olacak Allah'ın takdiri yerini bulsa gerektir" karşılığını vermiştir. Bunun üzerine Abdülaziz, "Validem bunu bana kim etti, beni Sultan Selim'e mi döndürdüler ben kime ne ettim" diye sormuştur. Vâlîde Sultan, "Avni Paşa etti." deyince Sultan Abdülaziz, "Validem yalnız Avni Paşa etmedi. Rüşdü Paşa ve Ahmed Paşa da bu işe dâhil", Validesi, "Durunuz efendim anlayalım" dediğinde Abdülaziz, "Ne duracağım efendim, ben bu felâketi otuz kırk defa düşümde gördüm. Bundan sonra Cebrail Aleyhisselam gökten inse devleti kabul etmem, artık makbulüm değildir. Hüküm Allah'ındır. Cenâb-ı Hakk'ın takdiri böyleymiş" demiştir (Gürfirat, 1967: 57; Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2016: 183)⁵⁷. Abdülaziz'in darbe işinde gafil avlandığı görülmüştür. Kendisini tahttan edecek tertip ve sürecin farkında değildir. Ancak meseleyi öğrendiğinde bu eylemi kimlerin gerçekleştirdiğine yönelik tahminleri önemlidir. Zira bu organizasyonda kimlerin yer aldığını bilmektedir. Fakat zatına karşı olan bu husumeti bilmekle beraber hal' gibi cüretkâr bir eyleme kalkışacaklarını tahmin edememiştir. Bununla birlikte devrik bir sultanın korku ve kaygılarını taşımaktadır. Sonunun büyük amcası III. Selim'in akıbeti gibi olmasından çekinmektedir. Aynı zamanda mütevekkil bir tavır ile akıbeti kabullenerek teselli bulmaya çalışmaktadır.

Cevdet Paşa, Abdülaziz hal'i kabullenmeyip o gün sarayı abluka eden askere "Sizi techiz eden benim. Silahlandıran benim. Bir takım hainlerin sözüne aldanmayınız" diyerek meydana çıkmış olsaydı kuvvetle muhtemel bu hareket önlenebileceğini ancak bunu yapmağa muktedir olmayıp hiçbir şey yapamadığını yazmaktadır (1991: 157). Bir padişahın kendi askeri tarafından kuşatılıp saltanatından etmesinin kederini yaşıyan Abdülaziz hal'i kabul ile kendisine takdir edilene razı olmuştur.

Öte yandan Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi devleti siyasi olarak düze çıkarmadığı gibi saltanat değişikliğinden sonra siyasi kriz durumu daha da ağırlaşmıştır (Mahmud Celaleddin Paşa, 1979: 164).

3.1. Erkân-ı Erbaa Arasında Baş Gösteren İhtilaf

Abdülaziz'in hal' işinde birleşenler Erkân-ı Erbaa arasında Kanun-ı Esasi ve meşrutiyet konusunda tek samimi kişi Midhat Paşa'dır ve onlarla bu amaç uğruna ittifak kurmuştur. Diğerleri ise genel kabule göre mutlakîyetçidir (Danişmend, 1972: 257; Sertoğlu, 1972: 3246). Rüşdü Paşa ve Hüseyin Avni Paşa meşrutiyetçi bir düşünceye sahip olmamış, Babıali'nin saray karşısında müstakil hale gelmesi ve yapılacak reformlar ile işlerin yoluna gireceğine inanmışlardır. (Karal, 2007b: 213). Hayrullah Efendi'nin ise meşrutiyet idaresine ilişkin doğru dürüst bir fikri bulunmuyordu (Sertoğlu, 1972: 3210).

V. Murad'ın başkanlık ettiği anlaşılan 3 Haziran'daki Heyet-i Vükela toplantısında Midhat Paşa anayasa konusunu gündeme getirip savunmuştur. Rüşdü Paşa gerekli olanın yalnız idari önlemler olduğunu söylemiş, Hüseyin Avni Paşa ise Osmanlı Devleti meclis ve tartışmalar ile değil sert ve güçlü önlemler ile kurtulabileceğini savunarak Bismarkçı bir yaklaşım sergilemiştir. Sadrazam Rüşdü Paşa, Midhat Paşa'nın meşrutiyetçi fikirlerine karşı itirazını, "halka bir şey verirsiniz daha fazlasını ister" şeklindeki sözüyle göstermiştir (Davison, 1963: 112, 114).

Cevdet Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın "Rüşdü ve Midhat Paşaları def' ile atabek-i saltanat olmak hülyasında bulunduğu her halinden anlaşılıyordu" diye yazmaktadır (1980: 235; 1991: 158). Ahmed Saib ise "Hüseyin Avni Paşa esasen ıslahat taraftarı idi ise de mesleken kademe-i vüzerâ adedinden idi. Bu adette bulunan zevat, mevcut usul-ı idarenin şekl-i kadimini değiştirmek fikrinde olmayıp idare-i müstebide ile dahi ıslah-ı umur etmek fikrinde bulunuyorlar" (1326: 64) demektedir.

⁵⁶ V. Murad'ın cülûs topları atıldığını duyan Abdülaziz "bunlar cülûs topları olmalı" diyerek keyfiyeti anlamaya başlamıştır. Bu tasdik olunarak kendisine durum münasip bir şekilde arz edildiğinde "ne yapalım kader böyle imiş" demiştir. Bk. Mahmud Celaleddin, 1979: 172; Ahmet Mithat Efendi, 2013: 147.

⁵⁷ Ayrıca bk. Mahmud Celaleddin, 1979: 173; İnal, 1982a: 520.

Abdülaziz'in hal' edilmesinde aktif rol alan temel gayesi ülkenin meşrutiyet yönetimine geçirilmesi olduğu anlaşılan Süleyman Paşa ve Erkân-ı Erbaa arasında, bilhassa Hüseyin Avni ve Mehmed Rüştü Paşalar ile meşrutiyet konusunda görüş ayrılıkları⁵⁸ bulunmaktadır. Dikkat çeken husus ise Süleyman Paşa'nın darbenin gerçekleşmesindeki katkısından olacak onun fikirlerine şimdilik açık bir karşı duruş olmamasıdır.

Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa büyük bir vatansever, meşrutiyet siteminin destekçisi, milliyetçi yapısının dışında Batıcı ve reformist bir karakterdir. Askeri darbeden yana olup Midhat Paşa ile Hüseyin Avni Paşa arasında köprü vazifesi görmüştür (Davison, 1963: 106). Danişmend onun samimi bir meşrutiyetçi olduğunu millî ve vatanî duygular ile bu harekete kalkıştığını belirtmektedir (Danişmend, 1972: 258). Süleyman Paşa, Hüseyin Avni Paşa'ya hitaben şöyle demiştir: "...*Hal vuku'undan sonra, yerine geçecek zat da usûl-ı istibdat ile idareyi iltizam cihetinde bulunur ise, bu tehlikeye duhulün hiç lüzumu ve manası yoktur. Hem bendeniz padişah olacak zata usul-ı meşrutiyeti kabul ve imza ettirildikten sonra biat olunmalıdır, derim.*" (Süleyman Paşa, 1326: 13-14). Süleyman Paşa eski yönetim tarzı devam edecekse böyle riskli bir işe kalkışmayı anlamsız bulmaktadır. Hatta padişah olacak (V. Murad) kişiden meşrutiyet taahhüdü alınmadan biat edilmemesi görüşündedir.

Hüseyin Avni Paşa ise, "*Pek o kadar ileri gidilmezse de, halimize münasip bir konstitüsyon lazım olduğuna ben de müteârifim ve mutlaka öyle bir şey yaparız. Zaten artık bu fikrin icrasına mani kalmaz ki...*" (Süleyman Paşa, 1326: 14) diyecektir. Seraskerin konuyu geçiştirdiği anlaşılmaktadır. Zaten meşrutiyete sıcak bakmadığı bilinmektedir.

Süleyman Paşa, "*Usûl-ı istibdadın ilgası şartıyla ve Cenab-ı Hakkın 'avn-ı 'inayeti ile müsteniden bu işi deruhde iderim.*" (Süleyman Paşa, 1326: 14) diyerek bu işi üstlenmeye gönüllü olmuştur. Süleyman Paşa'nın bu meseleye bakışını: "*Bizim Sultan Aziz'in şahsına hiçbir garezimiz yoktur. Belki kendilerinden şahsi olarak lütuf da gördüm. Murad Efendi Hazretlerinden de şahsi bir menfaat talep ve kaydında değilim bu işe mücerred milleti görünen hatar ve tehlikeden kurtarmak için teşebbüs olunuyor kendileri de efrad-ı millettendir, biz bu kadar fedakârlık gösteriyoruz, bir kısmını da onlar der'uhde buyursunlar!*" ... (Süleyman Paşa, 1326: 23) "*... Bana kalırsa Efendi Hazretleri şimdiden meşrutiyet-i idareyi dahi taahhüt buyurmalıdır*" (Süleyman Paşa, 1326: 23)⁵⁹ sözleri özetlemektedir. Millet ve memleketin geleceği adına böyle bir harekete kalkıştığını vurgulayan Süleyman Paşa, aynı zamanda Murad Efendi'den, daha hal' vuku bulmadan meşrutiyeti ilan garantisi istemektedir.

Midhat Paşa'nın ise bu konudaki kanaati şöyledir: "*Evet muradımız bir despotu kaldırıp yerine bir diğer despot getirmek değildir. Elbette böyle olacaktır. Cülûsları anında bir hatt-ı hümayun neşreder, o arzu hâsıl olur.*" (Süleyman Paşa, 1326: 23-24). Midhat Paşa, Süleyman Paşa'ya böylece teminat verecektir.

Sadrızam Rüştü Paşa hal' meselesinde birlikte hareket etmelerine rağmen devlet yapısında değişim hususunda Midhat Paşa ile aynı fikirde değildir. Ona göre Kanun-ı Esasi'ye gerek yoktur. Tanzimat ilkeleri yeterlidir. Bundan ötürü padişahın tahta çıkışını ilan eden hatt-ı hümayûnda meşrutiyet vaadinin yer almasını önlemiştir. Halkın seçim esasını temel alan rejime henüz hazır olmadığını savunmuştur. Kanun-ı Esasi'de padişahın yetkilerinin tahdit edilmesini doğru bulmamıştır (Saydam, 2006: 202). Sadrızam Rüştü Paşa: "*Biz millet meclisi yapmayacağız. Padişahın hattındaki evâmirden murad, bu değildir. Bize lâzım olan ancak umur-ı mâliyede men'î sefahat ve celb-i menfaâte muktedir bir hey'et teşkilidir.*" (İnal, 1982a: 558) demiştir. Klasik devlet yönetim anlayışı diyebileceğimiz sultanlıktan yanadır. V. Murad'ın rahatsızlığı sebebiyle devleti onun adına idare etmenin gücü ile devlet yönetimine dair görüşlerinin baskın çıktığı söylenebilir. Zira hatt-ı hümayuna meşrutiyet ile alakalı taahhüt koydurulmaması bunun açık bir işareti sayılır.

⁵⁸ Süleyman Paşa meşrutiyet ilanı konusunda hayal kırıklığına uğrayacaktır. "... *Kanun-ı Esasi yapılmayacak imiş, biz niçin bu işe âlet olduk. Eski hâlin ne fenalığı var idi*" diyecek. Rüştü ve Avni Paşalar "*Siz askersiniz, asker olanların lisanından böyle lâkırdılar çıkmak hiç bir memlekette cari değildir.*" diyerek onu tekdîr ve tehdit edeceklerdir. Bk. Mahmud Celaleddin, 1979: 188; İnal, 1982a: 558.

⁵⁹ Ayrıca bk. Şehsuvaroğlu, 1949: 74.

Netice itibariyle Sultan Abdülaziz'in düşürülmesi ve V. Murad'ın tahta çıkarılması konusunda ittifak eden bunda da muvaffak olan Erkân-ı Erbaa arasında ihtilaflar baş göstermiştir. Midhat Paşa Kanun-ı Esasi ve meşrutiyetin ilanını istemiştir. Süleyman Paşa da onu bu konuda desteklemiştir. Onların bu isteklerini V. Murad da uygun bulmuştur (Uzunçarşılı, 1979: 649). Ancak Sadrazam Rüşdü Paşa meşrutiyet yönetiminin Osmanlı'da uygulanmasını mümkün görmemiş, üstelik zararlı olacağını ileri sürmüştür. Serasker Hüseyin Avni Paşa eski yönetim biçiminin korunması şartıyla birtakım ıslahatlar yapılabileceği savunmuştur. Halkın muhafazakâr kesimi Sadrazamı, aydınlar Midhat Paşa'yı desteklerken; ordu, içinde meşrutiyet taraftarları olmakla birlikte Hüseyin Avni Paşa'nın emri altında bulunmaktadır (Karal, 2003: 353). Dolayısıyla Erkân-ı Erbaa arasındaki ihtilaflar ile Sultan V. Murad'ın sıhhatinin bozulması, meşrutiyet rejimine geçişe imkân vermemiştir. Meşrutiyet meselesi gündemdeki yerini korumuş, V. Murad'ın hal' edilmesi sırasında II. Abdülhamid'in cülûsu için pazarlık konusu olmuştur.

Sonuç

Makalede, başta belirtilen problematik doğrultusunda yapılan tetkiklerde bir takım bulgular elde edilmiştir. Buna göre, 1876 darbesinin Osmanlı tarihinde kendinden önce ve sonra meydana gelen darbe geleneği içerisinde benzer yönlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Bütün darbelerde organizatör olarak bir "üst akıl" gerçeği olduğu gibi 1876 darbesinin de üst akli Erkân-ı Erbaa'dır. Farklı düşünce, karakter ve mevkilere sahip birçok kişinin darbe ortak noktasında buluşabildikleri, can ve malları başta olmak üzere birçok riski göze almak suretiyle böyle cüretkâr bir eyleme kalkışabildikleri görülmüştür. Genellikle sahip olunan mevkilerden uzaklaştırılan bürokratik elit, yitirilen makamların etkisiyle mevcut iktidara karşı muhalif hareket içinde yer almış ve darbeyi iktidar değişim aracı olarak kullanmıştır.

Abdülaziz tarafından buldukları makamlardan azledilen Erkân-ı Erbaa'nın da mevcut iktidara karşı olmalarında şahsî hınçlarının etkisi büyüktür. Erkân-ı Erbaa adlı dörtlü komitenin mâzul bürokratlardan oluşması bu tezi kuvvetlendirmektedir. Zira darbenin organizatörleri eski sadrazamdan, şeyhülislamdan ve seraskerden teşekkül etmiştir. Osmanlı tarihinde bunun gibi benzer birçok örneğe rastlamak mümkündür. Sözelimi III. Ahmed'i tahtan indiren 1730 Patrona Halil isyanında mâzul duruma düşürülen bürokratik elitin rolü büyüktür. Erkân-ı Erbaa, devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak gibi bir iddia ile ortaya çıkmıştır. Onlara göre Abdülaziz başta olduğu sürece devletin düze çıkması mümkün değildir. Bu argümanı darbe eylemine meşruiyet kazandırmak ve kamuoyunun genel desteğini almak için kullanmışlardır. Buna göre daha önceki darbelerde kullanılan "şer' ile davamız vardır" propaganda cümlesini bu yönde değerlendirmek gerekir.

Devletin karşı karşıya kaldığı siyasi, askeri ve ekonomik bunalımlar mevcut hükümdara karşı hoşnutsuzluk meydana getirmektedir. Bu durum toplumun çeşitli kesimlerinde tepkilere neden olmaktadır. 30 Mayıs 1876 Bürokratik Darbesinin hemen öncesi meydana gelen medrese talebelerinin isyanı bu türdendir. Erkân-ı Erbaa devletin yaşadığı sorunları Sultan Abdülaziz'in aleyhinde onun devrilmesi için fırsat olarak kullanmıştır. Bu isyan sonucu Hüseyin Avni Paşa Seraskerliğe, Midhat Paşa Meclis-i Vükelâ üyeliğine, Mehmed Rüşdü Paşa Sadarete ve Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislamlık gibi önemli makamlara getirilmişlerdir. Böylece Erkân-ı Erbaa devlet mekanizması içinde en kritik makamların başında yer almıştır. Bu bağlamda Hüseyin Avni Paşa Serasker olarak askerî; Rüşdü Paşa sadrazam olarak hükümet; Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislam olarak ulema; Midhat Paşa Meclis-i Vükelâ üyeliği ile bürokratik tarafın güç odağını temsil etmektedir.

Osmanlı tarihinde vuku bulan darbelerde adı geçen güç odaklarının zaman zaman bir araya geldikleri bilinen bir gerçektir. Mesela 1703 Edirne Vak'ası ile tahtan indirilen II. Mustafa'ya karşı ordu, ulema ve vüzera ittifakı söz konusudur. Yine III. Selim'in hükümdarlığının sonunu getiren Kabakçı İsyanı (1807) öncesi Yeniçeri ve ulemanın yeniliklere karşı gelişen tepkiyi kullandıkları görülmüştür. Bununla birlikte Osmanlıdaki darbelerin en önemli güç odağını temsil eden Yeniçeri Ocağı 1826'da ilga edilmesi ordunun darbe eylemindeki rolü ve etkisini ortadan kaldırmış değildir. 1876 darbesi bir yana, ordunun Otuz

Bir Mart Vak'ası'ndaki rolü dönemin şartları içinde askerin siyaseti belirleme gücünün ne derece önemli hale geldiğinin bir göstergesidir.

Diğer yandan Sultan Abdülaziz'in softalar hareketi neticesinde istenilen tayinleri yapması, kendi iktidarının sonunu getiren stratejik bir hata olmuştur. Buna mukabil ayaklanmayı bastırarak askerî tedbirlere başvurmamıştır. Dolayısıyla darbenin organizatörlerini önemli mevkilere atamakla darbe meselesinin kuvveden fiile geçmesine neden olmuştur. Bu harekete kalkışanlara müdahale etmeyip müzakere eden, onları muhatap alıp taleplerini karşılayan Abdülaziz, kendi saltanat ve iktidarına kast edildiğinin farkında değildir ya da onlara karşı acziyet göstermiştir. Devlette kritik görevlere getirilen Erkân-ı Erbaa adlı dördümlü komiteye büyük bir fırsat vermiştir. Benzer bir durum da III. Selim'in saltanatının sonunu getiren darbe öncesi yaşanmıştır. Buna göre, III. Selim'in muhalefeti teskin etmek için sadrazamı ve şeyhülislamı değiştirmesi, reform karşıtlığı üzerinden kurgulanarak iktidarına karşı gelişen harekete askerî müdahalede bulunmaması, onlarla müzakere etmesi iki olayın ortak noktalarıdır.

Darbe eylemi amacına ulaşmış mevcut iktidar değiştirildiğinde bu kez de iktidar paylaşım mücadelesi baş göstermektedir. Bu mücadele, iktidarda kimin olacağından ziyade kimin usul ve esaslarının hüküm süreceği ile ilgilidir. Erkân-ı Erbaa arasındaki ihtilafın temelinde de bu yatmaktadır. Erkân-ı Erbaa, Abdülaziz'in devrilmesi ve V. Murad'ın tahta çıkarılması konusunda birleşirken Midhat Paşa'nın meşrutiyet ve anayasa fikrine bu gruptan Hüseyin Avni Paşa ile Rüşdü Paşa karşı çıkmışlardır. Dolayısıyla yeni yönetim tarzı Erkân-ı Erbaa arasında tartışma ve ihtilaf konusu olmuştur. Nitekim aynı durum Otuz Bir Mart Vak'ası'ndan (1909) sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki Fırkası'nda da görülmüştür. İktidarlarında sık sık hükümet değişikliğinin yaşanmış olması bu tür ihtilafı kanıtlar niteliktedir.

Sonuç olarak 30 Mayıs 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz, Erkân-ı Erbaa'nın planlayıp organize ettiği darbe ile tahttan indirilmiş yerine Veliht Murad Efendi "V. Murad" unvanı ile hükümdar yapılmıştır. Bu darbe hem amaçlanana ulaşılması hem de devlette idarî sistemi değiştirmesi yönüyle Türk siyasi tarihine kötü bir miras bırakmıştır.

Kaynakça

- Abdurrahman Şeref.(1985). *Tarih Musahabeleri*, (E. Koray Sad.). Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Afyoncu, E., Önal, A., & Demir, U.(2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*. İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- Ahmed Cevdet Paşa.(1980). *Ma'rûzât*, (Y. Halaçoğlu Haz.). İstanbul, Çağrı Yayınları.
- Ahmed Saib.(1320). *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, Mısır.
- Ahmed Saib.(1326). *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, (İkinci Tab'). Mısır, Hindiye Matbaası.
- Ahmet Mithat Efendi.(2013). *Üss-i İnkılap*, (İ. N. Uysal Haz.). İstanbul, Dergâh Yayınları.
- Akkurt, İ.(2014). *Fetvanın Gücü: İki Padişah'ı Tahtından İndiren Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- Akyıldız, A.(2003). Meclis-i Vükelâ. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C. 28, ss. 251-53). Ankara, TDV Yayınları.
- Ali Vasıb Efendi. (2005). *Bir Şehzadenin Hatıratı, Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İştiklerim*, (O. S. Osmanoğlu, Yay. Haz). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Alkan, M.Ö.(2017). Darpsız Darbesiz Demokrasi. M. Ö. Alkan, (Haz.), *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (ss.vii-xvi), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aydın, M. Â.(1997). Hal'. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C. 15, ss. 218-221). İstanbul, TDV Yayınları.
- Beydilli, K.(1989). Alemdar Mustafa Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.2, ss.364-365) İstanbul, TDV Yayınları.
- Beydilli, K.(2001). Kabakçı İsyanı. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.24, ss.8-9) İstanbul, TDV Yayınları.
- Beydilli, K.(2009). Selim III. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.36, ss.420-425) İstanbul, TDV Yayınları.
- Bilgegil, M. K.(1976).*Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I Yeni Osmanlılar*, Ankara, Baylan Matbaası.
- BOA. İ.DUİT. nr. 190-41.

- BOA. Y.EE. nr. 21-28/2.
- Cevdet Paşa.(1991).*Tezakir 40-Tetimme*, (C. Baysun, Yay.). Ankara, TTK Basımevi.
- Çelik, H. İ.(2016). Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri (Kuleli Vakası ve 1876 Darbesi). *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 27-78.
- Çetinsaya, G., & Buzpınar, Ş. T.(2005). Midhat Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.30, ss.7-11). İstanbul, TDV Yayınları.
- Danişmend, İ.H.(1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4. İstanbul, Türkiye Yayınevi.
- Davison, R. H.(1963).*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*,C.2. (O.Akinhay, Çev.), İstanbul, Papirüs Yayınevi (1997).
- Durdu, M.(2017). *Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa*, Yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Ebuzziya Tevfik.(1973a). *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Ş. Kutlu, Haz.). C. 1. İstanbul, Hürriyet Yayınları.
- Ebuzziya Tevfik.(1973b). *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Ş. Kutlu, Haz.). C. 2. İstanbul, Hürriyet Yayınları.
- Eldem, E.(2017). Resimli Basında 1876 Darbesi. M. Ö. Alkan, (Haz.), *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (ss.32-40), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Eldem, E.(2019). *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları: V. Murad ve Cleanthi Scalieri*, C.1. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Esatlı, M. R.(2010). *Saray ve Konakların Dilinden Bir Devrin Tarihi*, (İ. Dervişoğlu, Haz.). İstanbul, Bengi Yayınları.
- Finkel, C.(2005). *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, (Z. Kılıç, Çev.). İstanbul, Timaş Yayınları, (2007).
- Gencer, A. İ.(1998). Hüseyin Avni Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.18, ss.526-527). İstanbul, TDV Yayınları.
- Güner, S.(2018). *Yeni Osmanlı Melankolik ve Mason Birader V. Murad (1840-1904)*, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.
- Gürfirat, B.(1967). Pertevniyal Valide Sultan'ın Hatıratı Şergüzeştname. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2, 57-59.
- Hüseyin Hıfzı.(1326). *Sultan Murad-ı Hamis ve Sebeb-i Hal'i*, Babiâli Caddesi 38 Numaralı Matbaada Tab' olunmuştur.
- İnal, İ. M. K.(1341). Hatıra-i Âtıf. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, C.15. 7(84), 40-54.
- İnal, İ. M. K.(1982a). *Son Sadrazamlar*, C. 1. İstanbul, Dergâh Yayınları.
- İnal, İ. M. K.(1982b). *Son Sadrazamlar*, C. 3. İstanbul, Dergâh Yayınları.
- İpşirli, M.(1998). Hayrullah Efendi İmâm-ı Sultânî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C. 17, ss.75-76). İstanbul, TDV Yayınları.
- Karal, E. Z.(2003). *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C. 7. Ankara, TTK Yayınları.
- Karal, E. Z.(2007a). *Osmanlı Tarihi*, C. 6. Ankara, TTK Yayınları.
- Karal, E. Z.(2007b). *Osmanlı Tarihi*, C. 8. Ankara, TTK Yayınları.
- Karateke, H. T.(2017). *Padişahım Çok Yaşa, Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Korkmaz, A.(2016). *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kuran, A. B. (2012).*Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. A. Berktaş (Ed.) İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurtaran, U.(2017). *Sultan II. Mustafa (1695-1703)*, Ankara, Siyasal Kitabevi.
- Kurtaran, U.(2018). *Sultan I. Mahmud (1730-1754)*, Ankara, Altınordu Yayınları.
- Küçük, C.(1986). Abdülhamid II. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.1, ss.216-224) İstanbul, TDV Yayınları.
- Küçük, C.(1988). Abdülaziz. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*,(C. 1, ss.179-85). İstanbul, TDV Yayınları.
- Küçük, C.(2006). Murad V. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.31, ss.183-185). İstanbul, TDV Yayınları.
- Lewis, B.(1960). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (M. Kıratlı, Çev.). Ankara, TTK Yayınları, (2000).
- Mahmud Celaledin Paşa.(1979). *Mirat-ı Hakikat*, (İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu & Ö. Akdaş, Haz.). C. 1. İstanbul, Tercüman 1001 Eserler Serisi.

- Mardin, Ş.(1962). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (M. Türköne, F. Unan & İ. Erdoğan, Çev; Ö. Laçiner Yay. Haz.). İstanbul, İletişim Yayınları (1996).
- Mehmed Memduh.(1990). *Tanzimattan Meşrutiyete 1 Mir'âtü Şu'ûnât*, (H. Develi, Sad.). İstanbul, Nehir Yayınları.
- Midhat Paşa.(1997). *Midhat Paşa'nın Hatıraları I, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, (O.S. Kocahanoğlu, Haz.). İstanbul, Temel Yayınları.
- Ortaylı, İ.(2005). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Alkım Yayınevi.
- Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:145. (2016). *Hatt-ı Rikkat Padişah Hanımları ve Kızlarının El Yazıları*, (S. Çuluk, S. Satar, S. Kaynar & M. Kırış, Yay. Haz). İstanbul, Seçil Ofset.
- Özcan, A.(Red.).(1996). Siyasi Tarih: Sultan Abdülaziz Dönemi 1861-1876. *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih/Medeniyet/Kültür*, (B. Şahin, Gen. Yay. Yön.). (C.6, ss.176-229). İstanbul, İz Yayıncılık.
- Özcan, A.(2007).Otuz Bir Mart Vak'ası. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.34, ss.9-11) İstanbul, TDV Yayınları.
- Öztuna, Y.(2006). *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılık.
- Peker, Ş.(2018).Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesinin Ekonomik ve Siyasi Sebepleri. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(14), 625-635.
- Sakaoğlu, N. (2015). *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Sakaoğlu, N.(1994). Murad V. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (C. 5, ss.510-513). İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Saydam, A. (2006). Mütercim Rüşdü Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.32, ss.202-203), İstanbul, TDV Yayınları.
- Sertoğlu, M.(1972). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.6. İstanbul, Güven Yayınevi.
- Shaw, E. K. (1985). Midhat Paşa. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C.5, ss.1299-1303). İstanbul, İletişim Yayınları.
- Shaw, S. J. & Shaw, E. K. (1977). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.2. (M. Harmanlı, Çev.). İstanbul, e Yayınları (1983).
- Süleyman Kani.(1933a). Saray ve Babıali'nin İç Yüzü: Sultan Murat: Kürekleri Kuvvetli Çeksinler Kayık Durmasın, Dedi. *Akşam*, 8 Teşrin-i evvel (Ekim), s. 8.
- Süleyman Kani.(1933b). Saray ve Babıali'nin İç Yüzü: Vatanperverlerin Bütün Ümidi Sizedir. Siz İse Şimdiden. *Akşam*, 15 Teşrin-i evvel (Ekim), s. 10.
- Süleyman Kani.(1933c). Saray ve Babıali'nin İç Yüzü: Ben Ellerinizi Kavuşturup Karşımda İki Büklüm Durmanızı İstemem. *Akşam*, 17 Teşrin-i evvel (Ekim), s.10.
- Süleyman Paşa & Sir Henry Elliot (2007). *Emperyalizmin Hükümet Darbesi Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi*, (F. Yılmaz, Haz.). Ankara, Berikan Yayınları.
- Süleyman Paşa.(1326). *Hiss-i İnkılab Yahud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamis'in Cülûsu*, İstanbul, Tanin Matbaası.
- Şehsuvaroğlu, H. Y.(1949). *Sultan Aziz Hususi, Siyasi Hayatı Devri ve Ölümü*, (İ. H. Çığraçan, Naşiri). İstanbul, Hilmi Kitabevi.
- Şehsuvaroğlu, H. Y.(1950). Beşinci Murat, *Resimli Tarih Mecmuası*, 10, 364-366.
- Terzi, A.(2011). *Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar*, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Tevfik Nureddin.(1324). *Sultan Murad'ın Cülûs ve Hal'i*, Kostantiniye, Karabet Matbası.
- Turan, T. (2019). İspanyolların Gözünden Osmanlı Devleti'nde 1876 Darbeleri ve II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (65) , 279-302 .
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.). 27.12.2021 tarihinde <http://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Uysal, M. A. (2014). *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Yayınlanmış doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Uzunçarşılı, İ. H.(1979). Murad V. *İslam Ansiklopedisi*, (3.bs. C. 8, ss.647-651). İstanbul, Milli Eğitim.
- Uzunçarşılı, İ. H.(1950). *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*, Ankara, TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H.(1967). *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H.(1987). *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*, Ankara, TTK Yayınları.